

Grundtvigs forhold til statskirken 1825-1834.

af stud. theol. Poul Bo B. Sørensen.

Vejleder: Prof. dr. theol. Leif Grane.

Indholdsfortegnelse.

1. Forord.	1
2. Optakt til Kirkekampen og forløbet indtil dom i injuriesagen mod Grundtvig.	1
2.1. Indtil 1825.	1
2.2. Grundtvigs deltagelse i Kirkekampen 1825- efterår 1826	2
3. Tanken om religionsfrihed udvikles.	10
3.1. Statskirke og frikirke.	10
3.2. Vilkår for de gammeldagskristnes forbliven i statskirken.	13
4. Forsøg på at danne frimenighed.	16
4.1. Indledende forhandlinger om frimenighedsdannelse.	16
4.2. Kalkbrænderi-forsamlingerne.	17
4.3. Gudelige forsamlinger i Frederiks tyske Kirke.	18
4.4. Sognebåndsløsningen som "løsningen" på det statskirkelige problem.	19
5. Sammenfatning.	21
Noter.	23

1. Forord.

Inspiration til følgende opgave er min personlige fornemmelse af, at man i vide kredse inden for folkekirken i dag tager Grundtvig til indtægt for synspunktet: Folkekirken skal være så bred som mulig; ja, enhver holdning til kristendommen har hjemstedsret i dens brede favn. Derfor besluttede jeg selv at undersøge, hvorledes Grundtvig personligt forholdt sig til den kirke, han tilhørte.

Selv om året 1825 ikke er det år, Grundtvig først begynder at reflektere over sit forhold til statskirken, gives der dog vægtige grunde til at indlede undersøgelsen dette år. Bemærkes kan det dog, at Grundtvig var uden embede i årene 1814-21, og at han allerede i sit første embedsår ved Vor Frelzers kirke på Christianshavn kom i tvivl om tilstandene inden for statskirken. 1) Kampen mod rationalismen blev heller ikke indledt med Kirkens Gienmæle. Men det var i dette år, de begivenheder tog fart, som overbeviste Grundtvig om at han skulle nedlægge sit embede. Og videre førte den genskabte position som embedsløs præst ham ind på de banebrydende tanker om religionsfrihed, sognebåndsløsning og præstefrihed.

Opgaven har til hensigt særlig at følge motiverne bag Grundtvigs kirkepolitiske tanker, embedsnedlæggelsen, forsøget på frimenighedsdannelse og delvis genforening med statskirken.

Som følge heraf fremtræder opgaven i høj grad som en personalhistorie, hvilket ikke giver et dækkende billede af f.eks. Kirkekampen. Men den begrænsede horisont er dog legitim nok og kan som en delundersøgelse altid indføres i en større sammenhæng. Min første intention var, at lade undersøgelsen omfatte årene indtil loven om sognebåndsløsning i 1854, men materialet viste sig for omfangsrigt til at "nå målet". Af hensyn til opgavens omfang har jeg også undladt Grundtvigs senere omtale af begivenhederne i den pågældende tidsperiode. Udeladelsen får dog mindre at sige, eftersom min sekundær ^{litteratur} har påvist adskillige unøjagtigheder og erindringsforskydninger i historikerens tilbageskuen.

For en større opgave med samme emne ville det være naturligt, om muligt, at påvise forskellige påvirkninger af Grundtvigs tankegang fra andre kilder end hans egen tænkning og erfaringshorisont. Men en sådan må jeg i vid udstrækning afstå fra.

2. Optakt til Kirkekampen og forløbet indtil dom i injuriersagen mod Grundtvig.

2.1. Indtil 1825.

Grundtvig indledte sin anden perioden i præstegerningen, da han i foråret 1821 indsattes i embede i Præstø. Men allerede det følgende år søgte han til hovedstaden. Igennem vennen H.J. Fich hørte han d. 22. maj 1822, at en stilling ved Vor Frelzers kirke på Christianshavn stod ledig. 1) I ansøgningen til kongen af 20. aug. 1822 fremgår det endvidere, at han søgte både det residerende kapellani ved Trinitatis menighed i København og kapellaniet ved Vor Frelser. I sin begrundelse for at søge til hovedstaden fremfører Grundtvig, at hans litterære virksomhed kræver adgang til byens biblioteker; men desforuden nævner han den kamp, han i de foregående år har stået i uden dog nærmere at præcisere, hvori den har bestået. I hvert fald efter Grundtvigs mening findes i hovedstaden en gruppe præster, som bevidst ønsker at holde ham ude. At også vennekredsen var overbevist om et modsætningsforhold mellem gammel-lutherske kristne, for hvem Grundtvig blev anset for lederen, og de rationalistiske præster, vidner brevet fra A.F. Mülertz til Grundtvig om. 2) Vennerne og ganske givet også Grundtvig selv forventede, at hans forkyndelse skulle vække hovedstaden til sand kristendom. Og ligeledes overvinde dem, som stod den imod. På den anden side behøver modparten selvfølgelig ikke at have været besjælet af den samme kampånd. 3)

Eftersom Grundtvig kort tid efter sin embedsnedlæggelse angiver som en af årsagerne, at præstegerningen og forholdene i statskirken har været ham for byrdefulde 4), må vi kort resumere dette forhold. Adskilli-

ge steder kommer utilfredsheden over urenheden og åndelig søvn i statskirken til udtryk. I fortalen til et påtænkt skrift: "Lovtale over Christendommen" (okt. 1823) udtrykker han vemod over blindhed og døde øren. 5) Igen i prædikenen til 1. s. i advent 1823 hvor den forgangne tid beskrives som mørk nat, mens Grundtvig anvendte episteltekstens ord fra Rm 13,12: "Natten er forgangen, og dagen er kommet nær hid.", som et åndeligt varsel om en forestående kirkelig vækkelse. 6) Også i det mest vellykkede apologetiske arbejde "Brevveksling imellem Nørrejylland og Christianshavn" fra foråret 1824 kan Grundtvig kun se "syvsovere og natteyandrere, benrade og gengangere." Ligeledes udtrykkes dog også her håbet om Guds sikre indgriben. Akkurat samme dobbelthed genfindes - endda stærkere udtalt - i sommerdigtet "Nyaars-Morgen". 7) Grundtvig synes sig på det tidspunkt bevidst at ville ophøre med sin tidligere hårde og skarpe tale imod alt vrangt og i stedet forkynde sit eget glade håb, som han ejer i Kristus. Ændringen i forkyndelsens indhold ændrede dog ikke hans pessimistiske syn på tingenes tilstand. 8) I prædikenen til 20. s. e. Trin. hedder det: "Dagene, vore dage, ere onde". 9) Ej heller i brevet til Ingemann d. 27. nov. 1824, hvor han dog udtrykker nogenlunde tilfredshed med sin forkyndelsesform, er den åndelige situation anskuet i et mere positivt lys. 10)

De tanker om udvandring, som Grundtvig også i årene før 1825 stadig vender tilbage til, må ses i denne sammenhæng. 11) Afgørende for om beslutningen m. h. t. udvandring ville blive ført ud i livet, var om hans gerning ville bære frugt eller ej.

Det har været nødvendigt så udførligt at inddrage henvisningerne, for at imødegå Glædemarks synspunkt, at ingen af de samtidige kilder (han forholder sig udelukkende til brevmaterialet) giver udtryk for Grundtvigs pine ved sin præstegerning og forholdene i statskirken. 12) At Grundtvigs egen sindsstemning har spillet en rolle for hans personlige vurdering af sin præstegerning, kan der vist ikke være megen tvivl om. Sandsynligt er det, at Grundtvig svingede mellem håbet om kristendommens opvækkelser i folket ved hans forkyndelse og en opgivende holdning ved at se på samtiden. Denne pessimisme blev forstærket af, at hans mangeårige litterære kamp mod rationalismen syntes helt frugtesløs.

2.2. Grundtvigs deltagelse i Kirkekampen 1825- efterår 1826.

I et brev af 17. maj 1821 fra Rasmus Klink fra Kerteminde blev Grundtvig opfordret til at tale de vakte sag for kongen, fordi de med falske beskyldninger var blevet angivet til kancelliet. 13) Dengang tog Grundtvig så vidt vides ikke offentlig til orde. 14) Da derimod en række mænd i Ellinge sogn ved Kerteminde i 1824 var blevet tiltalt efter Konventikelplakaten fra 1741, ser Grundtvig sig nødsaget til offentlig at gøre myndighederne opmærksom på den uretfærdighed, som blev begået imod de vakte lægfolk. Det sker i artiklen "Om gudelige Forsamlinger". 15) Heri fremgår det, at staten ikke må lægge bånd på nogens samvittighed og tro, når ikke disse er til skade for det borgerlige samfund. 16) Det er uacceptabelt, at en præst, som har afvist den gammeldags kristendom, kan blot ved at erklære den for kættersk og fanatisk have ret til at føre retssag mod de vakte, som Grundtvig til trods for deres forsamlingsvæsen (gudelige forsamlinger er kun mådelige surrogater for det kirkelige liv) anser for hørende til sand luthersk kristendom.

I den holdning at staten kun skal bedømme religionen efter dens politiske fremtræden og altså ikke på dens religiøse indhold ligger allerede spiren til at underminere den statskirkeforfatning efter Kongeloven og Danske Lov, der betragter kirken som en integreret del af den verdslige stat. I dette tilfælde gjaldt det dog for Grundtvig om, at sikre statskirkens religion mod rationalismen. Men senere hen udvikles frihedstanken til desforuden at omfatte enhver anden religion end statskirkens.

Med dette syn på samvittighedsfriheden sammenholdt med de klare forudsætninger Grundtvig havde om, at hans kamp var af åndelig karakter, der skulle kæmpes med åndelige midler, er det fuldt ud forståeligt, når

Ingemann i et brev til vennen d. 23. juni 1825 udtrykker uro og forundring over en helt ny tone hos Grundtvig. 17) Ved et just aflagt besøg i Sorø har Grundtvig i ^{over uretfærdigheden} har meddelelse om de tiltalte fra Ellinge sogn fortalt vennen, at den tid nu var inde, hvor de gejstlige selv måtte forfølges med borgerlige midler. 18) For Ingemann vil dette skridt være stik mod, hvad Grundtvig selv tidligere har forfægtet; og endda værre, det vil være stik imod kristendommens og protestantismens ånd. I stedet skal kristne med ydmyghed og tålmodighed bære den trængsel, de udsættes for. Grundtvig svarede straks Ingemann i et følelsesladet brev. 19) Det er hverken præsternes tro eller samvittighed han vil anklage, men at de som embedsmænd lærer imod loven og embedseden. Når præsterne selv tager loven i brug til religionsforfølgelse, må de også stå til ansvar over for den samme lov. Således er det tværtimod hensigten, at stoppe den allerede igangværende religionsforfølgelse og samvittighedstvang imod lægfolket. Og da de er uretfærdig undertrykt, bør han tage deres parti. Fra et historisk perspektiv vil samvittighedstvang desuden medføre borgerlig opstand som i bondekrigens dage. Denne tanke udvikles senere i afhandlingen "Om Religions-Frihed". Givet er det, at hverken Ingemann eller den øvrige samtid forstod Grundtvigs distinktion mellem den personlige religionsfrihed og den bundethed til loven og embedseden, enhver gejstlig embedsmand var forpligtet på, som i den følgende strid altid ligger til grund for Grundtvigs argumentation. Noget andet er så, at gejstlighedens lovovertrædelse altid måtte få juridiske konsekvenser. Selv om også Grundtvig vidste, at lovovertrædernes flertal og regeringens holdning ville forhindre, at de blev afsat.

Snart indtraf andre begivenheder, som forhindrede Grundtvig i at indlede en lovstrid med præsterne i Ellinge-sagen.

Ifølge Baagø 20) indledtes Kirkekampen ikke med "Kirkens Gienmæle" (K.G.), blev ej heller iværksat af Grundtvig; men i stedet af de unge teologer: J. Thisted, J.A.L. Holm, Jac. Chr. Lindberg og A.G. Rudelbach. Nærmere bestemt indledtes kampen d. 18. dec. 1824, hvor Holm og Thisted indfandt sig til en forelæsning, som den rationalistiske professor C.F. Hornemann holdt i Regensauditoriet. 21) Denne konklusion kan jeg kun være enig i; men det er forkert, at Grundtvig i foråret 1825 blev sig bevidst at kampen skulle føres ved lovens hjælp. Et citat fra skriftet "Om Krig og Fred" (maj 1825), som Baagø begrunder uoverensstemmelsen mellem de yngre teologer og Grundtvig med vil vise dette: "Lad briste, siger jeg, i Herrens navn, naar det ej kan andet være, naar man med BORGERLIGE Truslerer vil skræmme Almuen fra Bibelen og boglærde Ugersvende fra dens Tjeneste! Ja, da maa det briste, da skal jeg, om muligt, selv være den første, der formelig anklager en Præst, hvis trykte Skrift strider mod den Augsburgske Konfession og Luthers Katekismus, og jeg bliver vist da ikke den sidste." 22) Men disse toner var nye, som Ingemann konstaterede i juni. I samme afhandling kalder han sig selv for historisk nølevorn. Hvis striden stod om forskellige tolkninger af kristendommen, var sagen en anden; men nu gjaldt det spørgsmålet om kristendom kontra fornuftreligion.

Ved læsning af Irenæus' skrift "Adversus Haereses" var Grundtvig blevet opmærksom på den vægt, Irenæus i kampen mod kætterne lagde på regula fidei, og herved løstes det middel for ham, hvormed han sikkert og uden nogen tvivl kunne ramme rationalisterne. Regula fidei tolkede han som trosbekendelsen. Den som altid havde været i kirken uafbrudt, stammende fra Herren selv. Allerede i en prædiken d. 31. juli 1825 har han fået klarhed over, hvad der med sikkerhed kunne afgøre over for fjenderne, hvad der er sand kristendom. (U.S.IV, p. 393) 23)

Samme klarhed kommer til udtryk i K.G.. der udkom den 5. sept. Fortalen er dateret d. 26. aug. 24) Pjecen er skrevet som et modangreb mod den nyudkomne bog "Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus" (C.P.) af professor H.N. Clausen. Ved hjælp af trosbekendelsen kan Grundtvig afsige den dom over Clausen, at han er en falsk lærer. Den er den "ALMINDELIGE CHRISTENHEDS Domstol" (U.S.IV, p. 397),

og over for denne må Clausen med sin åbenlyse modstrid i C.P. enten indrømme og give afkald på sin vranglærdom eller også nedlægge sit embede. Ud fra dette aspekt kan jeg helt tilslutte mig Baagø, når han tolker Grundtviggs handlemåde som et forsøg på at geningføre den oldkirkelige ekskommunikationspraksis: at kætteren blev udelukket v.h.a. trosreglen 25), men derimod ikke, at Grundtvig i K.G. udelukker det juridiske aspekt. 26) På den ene side fastholder han nemlig, som tidligere nævnt, fuldstændig samvittighedsfrihed. I slutningen af afhandlingen udtrykkes ønsket om religionsfrihed tydeligt. 27) Friheden skal kun undtages statens gejstlige embedsmænd. Når Clausen skal aflægge kristennavnet, er det blot for redelighedens skyld. (U.S.IV, p. 419) Hvem der ikke er kristen, skal heller ikke hedde kristen. Ethvert andet navn må han og hans lige gerne tage sig. På den anden side er Clausen som embedsmand og religionslærer tilknyttet den danske stat, og som sådan er han også forpligtet til at holde dens love og lære i overensstemmelse med dem. For staten må gøre krav på, at dens embedsmænd lærer i overensstemmelse med den religion, den har vedkendt sig. (U.S.IV, p. 429)

Vi kan altså konkludere, at Grundtvig med udsendelsen af K.G. ønskede at fremtvinge kirkelig skilsmisse, hvilket betød Clausens udelukkelse af statskirken. Hvorvidt han derimod var overbevist om sit kravs gennemførelse ved, at myndighederne tog det til efterretning, er højst tvivlsomt både i betragtning af førnævnte ^{brev} til Ingemann af 27.6.1825 28) og et senere brev af 4.11.1825. 29) Grundtvig er klar over, at modstanderne ikke frivilligt vil aflægge kristennavnet; men han vil aftrætte dem det, ganske givet ved lovens hjælp. Altså ønskede Grundtvig at udgangen på Gienmælet skulle føre til en prøvelse af Clausens lærebog på symbolforpligtelsen. Men det er vigtigt at fastslå, at prøvelsen og eksekveringen af dommen var et statsanliggende og ikke et rent kirkeligt; for det er staten som må kræve sine love overholdt. Kirkens dom lå åbenlyst for alle; ja, professoren havde selv lukket sig ude. Hvis nu "tilfældigvis" Clausen ikke som embedsmand havde stået til regnskab over for staten, ville hans forhold til den sande kirke derimod slet ikke have fået borgerlige følger. Selv var Grundtvig forvisset om at høre til den rette kristne lærestand og stå inde for statens religion. På et enkelt ^{punkt} forekommer det mig, som om han ikke har gennemreflekteret sit angreb på Clausen. Da han var vidende om, hvorledes øvrigheden begunstigede den rationalistiske kristendom (eller selv var overbevist om dens kristendomsforståelse), kan det forekomme ejendommeligt, hvordan han kunne tro en prøvelse for øvrigheden ville falde ud til den gammeldags kristendoms fordel. Forklaringen er måske den enkle, at modsætningen i C.P. til den evangelisk-lutherske lære var så tydelig, at ingen omgåelse af loven var mulig.

Inden vi følger udviklingen efter Grundtvigs programskrift, skal det omtales, hvilket kirkebegreb Grundtvig lægger for dagen samt den kirkelige anskuelse. Efter reformationens indførelse i Danmark 1536 kom der aldrig nogen egl. kirkeforfatning i stand. Statsforfatningen, Kongeloven, omfattede også kirken, og stat og kirke dannede en enhed, hvor kongen var absolut monark. 30) I professor Clausens C.P. fremtræder kirken derimod som et selvstændigt synligt samfund, der til formål har almindelig religiøsitet fremme. Som selvstændig korporation skal den være fri fra staten, ikke underlagt statstvang såsom symbolforpligtelse og med en presbyterial-synodal forfatning. 31) Som den første skelner Grundtvig herhjemme imidlertid mellem statskirke, kirkeinstitution og den hellige almindelige kirke, trossamfundet. Denne kirke er altså ikke underlagt nogen stat; den er i ordets egl. betydning økumenisk (U.S.IV p. 400), men alligevel er den ikke i modstrid med staten, idet den ved at tilslutte sig dåbsvilkåret er et led af Kristi sande kirke. 32) Endnu forestiller han sig ikke, at staten vil bryde den pagt, hvilket giver ham tillid til at vinde i striden med Clausen.

Men hvori består den kirkelige anskuelse, som fjerner ham fra et tidligere luthersk standpunkt og fører ham til hans eget, helt enestående i den kristne kirke? Grundtvig beskriver sin personlige oplevelse i for-

bindelse med sin mageløse opdagelse i 31. juli prædikenen ved drømmebilledet: "da jeg vaagnede i Kirken" og "der jeg vaagnede i Troen". (U.S.IV, p. 392) Før havde kristendom nok personlig været noget aldeles uomtvisteligt, men dog så uhåndgribeligt og åben for kritik, at han bestandig måtte forsvare den over for fornuftens angreb v.h.a. skriften. Men den mageløse opdagelse viste ham, at kirken er en helt igennem reel historisk størrelse; nemlig et trossamfund, som er synlig ved sin bekendelse. (U.S.IV p. 417) Og denne bekendelse, Apostolikum, konstituerer netop kirken, fordi den har været på troendes læber i kirken helt fra dens oprindelse. (U.S.IV, p. 414) Den og ikke skriften er kirkens grundvold. (U.S.IV, p. 417, 425) Nu forkaster Grundtvig hverken skriften eller dogmatik, som man kunne forledes til at tro. I stedet indfører han en distinktion mellem kirken og skolen. I kirken regerer klarhed i troen, mens skriftkloge, og kun de, frit og uden risiko for kætteranklager skal diskutere skriftfortolkning. Når derfor Clausen bør ekskommunikeres er det ikke p.gr.a. dogmatiske uoverensstemmelser i tolkning af C.A., men simpelthen fordi han fornægter det grundkristelige, kirkens fundament, som udtrykkes i trosbekendelsen.

Det nye, som vindes ved opdagelsen, er ikke, at staten bør give individuel samvittigheds- og trosfrihed. Den overbevisning ligger flere år tilbage. Men selve kirkebegrebet begynder at løsnes sig fra den traditionelt opfattede integrering i staten som følge af, at den sande kirke ikke får lov til at leve i staten uden forfølgelse. Således må Grundtvigs forhold til statskirken og senere folkekirken ses i lyset af den kirkelige anskuelse.

Var hensigten med K.G. at vække offentlig opmærksomhed, lykkedes den til fulde. 33) Til sin overraskelse kom den første offentlige reaktion i en erklæring fra professor Clausen, hvori han i Adresseavisen bebudede injuriersag mod Grundtvig, men finder ingen anledning til offentlig at imødegå ham. 34) Et kort svar i næste nummer viser, at sagens karakter ikke i første omgang har bekymret ^{ham} og heller ikke det juridiske udfald. Men denne opfattelse har han forladt i sin klage til kongen af 7. okt., måske foranlediget af stævningeindkaldelsen d. 3. okt. 35) I klagen til kongen understreger han, at han udelukkende har handlet ex officio, hvorfor han kun kan stå staten til regnskab, aldrig en privatmand. For selve præsteembedet er det uacceptabelt, hvis det bliver farligere at håndhæve end at bryde lovene. Er hans beskyldninger imod professoren sande, kan det juridisk talt umuligt påtales i for hårde vendinger. 36) Disse synspunkter fraveg Grundtvig aldrig senere, hverken før eller efter domsafsigelsen. Da Grundtvig senere hen får et ^{at} andet syn på statskirken, er det karakteristisk, at han konstant påpeger ^{at} lovene må ændres. Lov er lov, og lov skal holdes. Derfor er der også en forståelsesbarriere mellem Grundtvig og f.eks. A.S. Ørsteds fortolkningsprincipper. Hvor Grundtvig tolker lovene f.eks. embedsforpligtelsen efter deres ligefremme ordlyd, mener Ørsted, at der bag lovene ligger en intention om så vid liberalitet som mulig, og derfor skal lovene kun sikre "hvad der nødvendigvis hører til den evangelisk-lutherske Kirkes Character". 37) Klagen viser, at Baagø ikke har ret, når han udelukkende tolker K.G.'s krav om Clausens udelukkelse beroende udelukkende på den nye Apostolikum-teori. 38) Derimod har han ret i, at Grundtvig sidst på efteråret opgav kampen. 39) Indtil da viste kampånden sig dog intens nok. Den 10. okt. stævnedes Grundtvig på råd- og domhuset i seks punkter. Kort efter søgte han om fri proces i lighed med Clausen, men den blev ham nægtet. 40) Den 15. okt. svarede biskop Münster Grundtvig fra kancelliet på anklageskriftet til kongen, at retssagen ikke kunne standses ad administrativ vej; men det stod ham frit for at søge sagen afvist hos retten. 41) Hermed var sagen afvist som en ren statslig, embedsmæssig strid.

Mynsters prædiken holdt 20. s. e. Trin. blev udgivet lørdag d. 22. okt. under titlen "Den christelige Visdom". Grundtvig havde længe håbet og ventet, at Mynster skulle vælge side og gå med i kampen for den sande

kristendom. 42) Derfor har det oprørt hans sind at læse Mynsters prædiken, der tog skarpt afstand fra, hvad han møntet på Grundtvig, kaldte blind fremfart. I sin prædiken dagen efter knytter Grundtvig til ved epistelteksten fra Ef 6,10-17, som han muligvis kan have opfattet som et direkte Guds ord til ham. Han forkynder: "VI VIL HAVE KAMP, I HERRENS NAVN;.... for EVIG SANDHEDS og SALIGHEDS for JESU CHRISTI Skyld". Efter en sådan salut er det højst ejendommeligt, at Grundtvig nu tier, indtil han nedlægger embedet i 1826.

Måske er brevet til Ingemann d. 4. nov. i stand til at give et vink. 43) Heri anføres de punkter, Ingemann over for vennen har anført, der efter hans formodning har ført til injuriersagen. 44) Angående Grundtvigs ret til at frasige⁹ kirkesamfund med professor Clausen kan der efter hans egen overbevisning slet ingen tvivl være p.gr.a. dennes falske lærdom. Og efter den kirkelige anskuelse kommer Grundtvig aldrig mere i tvivl om, at den rationalistiske "kristendomsopfattelse" ikke er kristendom. Hvad, der derimod kan blive spørgsmålet, er, hvorvidt den sande kristendom har hjemme i eller uden for statskirken, altså et rent kirkepolitisk spørgsmål. På dette tidspunkt er Grundtvig overbevist om, at kirkelig skilsmisse er nødvendig og den nuværende kamp står om, hvem der skal bære kristennavnet. Den måde hvorpå Grundtvig fremstiller Kirkekampen viser, at han endnu mener, statskirken vil beholde kristennavnet under alle omstændigheder, selv om det i tilfælde af nederlag for de gammeldags-kristne selvfølgelig vil være navneforfalskning. Dernæst anser han det for så vigtigt, at forskellen mellem sand kristendom og dens forfalskning kan træde så tydeligt frem, at den sande kristendom selv skal aflægge kristennavnet, i fald slaget om statskirken tabes. Der er ingen tvivl om at disse tanker er foranlediget af hensyn til de svage og umyndige.

Kampen mellem de to partier føres bl.a. i den igangværende retssag. 45) Hvorledes forholdt det sig da med denne? For det første kan vi se, hvor skuffet Grundtvig var over sine venners holdning til K.G. 46) De havde ikke som Ingemann forstået at skelne mellem anliggendet og formen i skriftet. Desuden var folk som Mynster klart gået imod ham. 47) Det, som måske særlig har gjort Grundtvig tavs, er tvivlen om processens udfald. De nævnte udtryk Ingemann pegede på, har han nu indset ikke er juridisk forsvarlige, og derfor er han blevet angst. Når han derfor siger: "For Udfaldet raader Herren" kunne det tyde på, at han selv har opgivet at føre sagen. Derfor vil jeg modificeret tilslutte mig Glædemarks konklusion, at den pludselige passivitet i Kirkekampen bedst kan forklares som et udslag af Grundtvigs følsomme psykiske konstitution. 48)

Vi behøver ikke gå ind på den litterære debat, som udspillede sig fra okt. til begyndelsen af 1826, skønt den blev et vendepunkt i opbakningen bag Grundtvigs anliggende. Den lader ikke til at have påvirket ham, i hvert fald ikke til fornyet kampiver. I stedet vender han sig mod historien og udgiver som optakt til tusindårsfesten digtet "Kong Harald og Ansgar".

Den 10. april 1826 afsiger retten kendelse om, at Grundtvigs krav på afvisning af sagen ikke kunne tages til efterretning. Kendelsen har fyldt ham med pessimisme, som han måtte give luft i digtet "Mørke Udsigter". 49) I dette digt udtrykker Grundtvig for første gang angstelse for at måtte forlade præstegerningen og blive underlagt censur (efter trykkeforordningen af 1799). Tidligere udtalelser var koncentreret om en kirkelig skilsmisse mellem to partier. I april derimod hans egen individuelle skæbne.

Selv om han nu var indstillet på at måtte forlade sit embede, udskød han tanken indtil videre i glæden over den forestående tusindårsfest for kristendommens indførelse i Danmark 50), som han muligvis selv var ophavsmanden til. 51) Og til festen udsendte han fem salmer, som i Adresseavisen d. 28 apr. annonceredes og bekendtgjordes til at bruges ved froprædiken pinsemorgen, hvor festen var berammet til. 52) Straks dagen efter svarede stiftprovst H.G. Clausen, at ingen uden dispensation måtte

benytte andre salmer end fra den forordnede salmebog. Kontroversen var foranlediget af en fejlfortolkning af kgl. resolution af 10. marts, som Grundtvig mente løste præsterne fra den autoriserede salmebog på én salme nær. Sine synspunkter meddelte Grundtvig stiftprovsten 53), som gik videre med sagen til biskop Münter. Denne søgte derefter kancelliet om en afgørelse afsendt 5. maj, hvor Münter dog personlig fraråder at give præsterne dispensation. Men afgørelsen fik ikke direkte indflydelse på afskedsansøgningen, da svaret fra kancelliet først kom Grundtvig i hænde 8. eller 9. maj. 54) Selvfølgelig gjorde den det indirekte alligevel, fordi Grundtvig ved selve sagen var blevet oprørt og nok har anet, hvorledes en officiel beslutning ville komme til at lyde. 55)

Det var måske, fordi Grundtvig, bundet til embedsedem, følte sig tvunget til at angive en religionslærer (som medlem af skolekommissionen), der førte falsk lære, at han den 7. maj skrev et brev til biskoppen om allerede næste dag d. 8. maj at løses fra embedet. 56) Senere på dagen har han derimod modificeret det følelsesladede brev 57); meddeler, at modens overvejelse nøder ham til at nedlægge embedet. Motiverne herfor er professor Clausens injuriproces samt truslen om en ny. Følelsesmæssigt kan han ikke længere bære embedspligternes byrder, d.v.s. kampen mod den falske lærdom, som embedet forpligter ham til at stå i. Især den nye injuriproces begrundet her embedsnedlæggelsen. Men brevet blev aldrig afsendt.

En planlagt audiens hos Frederik VI den følgende dag fik måske Grundtvig til at se tiden an. Han havde søgt audiensen for personligt at overbringe kongen et eksemplar af "Kong Harald og Ansgar", og kunne i den forbindelse fortælle kongen, hvorledes en præsts stilling var nutildags. 58) Kongen modtog ham venligt, men gav Grundtvigs modstandere medhold i deres syn på Kirkekampen og injurienesagen. Denne udtalelse blev øjeblikkelig afgørende, både fordi den støttede formodningerne i gårsdagens brev; men også fordi Grundtvig både juridisk måtte ^{og} personlig var overbevist om kongens eneherredømme over både stat og kirke. Dertil må føjes Grundtvigs overbevisning om at være under kongens særlige yndest. Kongen har beskyttet ham imod hans modstandere inden for gejstligheden. Derfor har kongens ytrede mishag yderligere mindsket hans sikkerhed.

Samme dag blev afskedsansøgningen til kongen skrevet. Han beder om at blive afskediget i nåde. 59) Først omtaler han injuriprocessen, som han forgæves havde søgt kongens afvisning af, fordi han i sin emhedsførelse kun står kongen til regnskab. Dernæst fremfører han tre motiver for sin afsked. Det første er den uacceptable situation hvert øjeblik at være udsat for injuriprocesser fra fjenderne af statens religion, og det gælder den, som nidkært føler sig forpligtet på embedsedem. Den embedsbyrde er for stor. Heri ligger hovedmotivet. Men den anden begrundelse gælder hans egen samvittighed. Forbliven i embedet uden at bekæmpe falsk lærdom, vil medføre en uudholdelig samvittighed. Løses han derimod fra embedet, behøver han ikke længere at træde frem mod rationalisterne. Igen ser vi, hvor bundet Grundtvig føler sig af lovgivningen. For selv om også hans kristelige person tvinger ham til at føre sandhedens sag, behøver han ikke mere at inddrage de borgerlige midler i kampen. Han kan trække sig tilbage til sin borgerlige rolighed. I sidste motiv udtrykker han den agtelse for gejstligheden, at han ikke som injurant mener at kunne forblive deri. Alle tre motiver har til forudsætning, at Grundtvig vil blive dømt skyldig, og denne overbevisning er endelig stadfæstet ved kongens ord under audiensen.

Afskedsansøgningen blev sendt direkte til kongen efter at have forelagt det for sin forsvarer i retssagen, F.W. Treschow, skønt han stærkt fraråder dette skridt. 60) Selv gik han til biskop Münter med et tilsvarende eksemplar d. 10.5. 61) Af biskoppens følgeskrivelse til kancelliet 62) fremgår det, at Grundtvig var så oprevet, at biskoppen og Grundtvig fandt det bedst straks at konstituere en anden præst til midlertidig at varetage embedet. Følgeskrivelsen viser også, at ikke blot biskoppen, men også hans venner har frarådet ham, hvad han selv var overbevist om. Bemærkningen understreger rigtigheden af J. C. Lindbergs omtale af en

sammenkomst i Grundtvigs hjem d. 8. maj. 63) Alle tilstedeværende har følgelig frarådt hans forehavende. Til stede var Lindberg, J.A.L. Holm, P.A. Fenger, A.G. Rudelbach samt broderen O. Grundtvig. Den 26. maj bevilgedes Grundtvig afsked i nåde.

Som årsag til ikke mere at kunne være præst i statskirken ytrer Grundtvig offentlig altså især truslen om nye injurieprocesser, som forhindrer ham i med nidkærhed at udøve det præstelige hverv i overensstemmelse med samvittigheden. Men foruden de offentlige papirer skrev Grundtvig private breve, hvor han vender tilbage til sine motiver. Den vigtigste kilde er brevet til Ingemann af 20. maj 1826, hvor Grundtvig, så klart det er ham muligt, forsøger at redegøre for sin handling. Han indrømmer nu, at de ydre årsager, som han tidligere anså for de overvejende grunde til embedsnedlæggelsen, er diskutabile i den grad, at han selv er begyndt at betvivle dem. Men alligevel vedkender han, at handlingen var korrekt, hvorimod den nærmere begrundelse forekommer ham svævende. Som Grundtvig har for vane ved et mærkepunkt i sin udvikling, foretager han en retrospektion i sit livsforløb. For første gang dukker den tanke op, at præstegerningen i hovedstaden i hans bevidsthed altid har været tidsbegrænset p.gr.a. urenheden i hovedstaden. Indtil Nyaars-Morgen var præstegerningen tung, men efter visionen om nyt liv i kirken blev den let. Herefter bestod byrden ikke i præstegerningen som sådan; men i at hans præstelige agtelse lå i hedningers hænder. Dette udtrykker vel den sande erkendelse, at han af de betydeligste præster ansås for en simpel fanatiker, skønt han var personlig overbevist om at repræsentere den sande kristendom i Luthers og Balles skole. Opvejende dette lykkedes hans lærefunktion bedre end nogensinde. De tre sidste måneder af 1825 var præget af dybt mørke forøget ved vennernes svigten. Især siden påske havde han fornemmet et farvel, vel foranlediget af rettens kendelse d. 10. apr. Af ydre motiver nævnes kongens holdning til ham, bispenses hyrdebrev, udsendt i anledning af tusindårsfesten, hvor Grundtvig kritiseredes skarpt 64) og salmeaffæren. Det er ovenfor nævnt, at afgørelsen i salmeaffæren ikke har kunnet påvirke afskedsskrivelsen direkte, men det gør den altså omkr. 14 dage senere. I Grundtvigs bevidsthed er der følgelig foregået en forskydning i motivering. 65) Hvorvidt de indre motiver alligevel har ligget i sindet i begyndelsen, er vanskeligt at vide. Men egentlig er det også uden betydning, at de ydre forhold, han før begrundede sin afsked med, ikke længere har samme vægt for ham selv, fordi de nævnte motiver forblev samlede vigtige nok til ikke at fortryde og tage ansøgningen tilbage hverken på dette tidspunkt eller de følgende år, hvilket endnu adskillige venner opfordrede ham til. Grundtvig forblev uden for statskirken. Ingen af kilderne giver det indtryk, at Grundtvig har fortrudt, og han blot af flovhed ikke ville søge genansættelse.

Mindre væsenligt er derimod Glædemarks påvisning 66) af motivfor-skydningen i bevidsthed fra 7. maj til september, som skyldes nederlaget i injurieprocesen. I brevene til H.H. Aagaard, W. Wexels og A. Helland 67) indordner han mere og mere sin beslutning under bevidstheden om, at han ikke havde haft til hensigt at forblive i embedet, ja, endog grebet en god lejlighed til at nedlægge det. 68) Selv om Grundtvig kan have fortrængt sit nederlag, ser jeg ingen grund til at betvivle 69), at distinktionen mellem det daglige hyrdeliv og forkyndelsen de facto altid har været i Grundtvigs bevidsthed. 70)

Injurieprocesen gik trods Grundtvigs forandrede vilkår sin gang. Den 3. juli fremlagde Treschow Grundtvigs indlæg i retten. 70) Endnu engang afviser han retssagen, fordi han kun står majestæten til regnskab for sin embedsførelse, som K.G. er et udslag af. Skal beskyldningerne mod Clausen endelig bedømmes juridisk, må retten tage stilling til, om Clausen i C.P. er i overensstemmelse med Kongeloven og Danske Lov. Hans skrift er blot udøvelse af embedsedens forpligtelse. I sit modindlæg svarer Clausen genialt, at Grundtvig slet ikke har anklaget ham for den

danske kirkes fjende, men den hellige, almindelige kirke. Heraf følger at dansk kirkeret slet ikke kan gøres gældende i det spørgsmål. 71) Desuden henviser han til Ørstedes netop offentliggjorte afhandling "Behøver den danske Kirkeforfatning en omgribende Forandring". 72) Eftersom retten ikke ville tage hans syn på sagen til efterretning, opgav Grundtvig at gå ind på Clausens indlæg, ja, gennemlæste den end ikke. 73) I stedet bad han Treschow fremlægge en nylig afsluttet afhandling, "Vigtige Spørgsmaal til Danmarks Lovkyndige". 74) Han beklager, at Ørsted allerede inden sagens afslutning har udtalt sig til ulempe for ham selv. (7) I kraft af sin stilling som generalprokurør og feteret skribent ville hans udtalelser nemlig ikke kunne undgå at influere både den offentlige opinion samt retten. 75) Dernæst stilles syv spørgsmål til de lovkyndiges videre overvejelse, idet denne dom nemlig vil få vidtrækkende konsekvenser for statsforfatningen. (3) Det første spørgsmål indeholder hovedpunktet for Grundtvig og rettens uenighed, nemlig om "Angreb paa falsk Lærdom er PRÆSTENS EMBEDS-PLIGT?" (12) Han imødegår den præmis i kendelsen, at embedsedens forpligtelse ikke omfatter litterær virksomhed, som i tilfældet med K.G. 76) Under spørgsmål fire behandles religionsfriheden. På nuværende tidspunkt er det blevet klarere for ham, hvor nødvendig religionsfrihed er bleven; men samtidig er han begyndt at tvivle på, ^{hvilket parti} staten vil tage. Da det ikke længere er muligt at overholde Kongelovens bestemmelse om kun at tillade en religion i landet, den evangelisk-lutherske, må staten vælge imellem uinskrænket religionsfrihed i landet, hvor kristendommen efter C.A. blot får forrang ved at være statens religion. Eller også må staten skifte lærdomsregel og tillade de gammeltroende at danne en ny kirke under statens beskyttelse. (31) Statens valg opfordrer Grundtvig til at lade bero på folkeflertallets religiøsitet. (35) Desuden foreslår Grundtvig mere konkret religionsfriheden indført efter engelsk mønster (disenterlovgivningen af 1689). Selv om han altså stadig ønsker den hellige almindelige kirke forbundet med staten i statskirken, foreslår han dog, måske som en øjeblikkelig løsning, at kongen kunne løse alle, der ønskede det fra bundetheden til sognekirke og -præst. (48) Til slut omtaler Grundtvig udvandringens nødvendighed, hvis ikke han får religionsfrihed i det omfang, han trækker (51), f.eks. at hans børn ikke skal tvinges til at oplæres af en katekismebeholder.

Retten tog ikke stilling til synspunkterne i afhandlingen. Som tidligere fastslået ville den ikke bedømme Clausens lære, kun de injurerende udtryk i K.G. Skriftets kirkepolitiske betydning ligger da i, at de lovkyndige for første gang blev præsenteret for kravet om religionsfrihed, som et løsningsforslag på statskirkens krise foranlediget af to hinanden modsatte partier. Om ikke andet blev det dem i hvert fald klart, at Grundtvig mente statskirken befandt sig i en krise.

Kirkelig skilsmisse anser Grundtvig i sommeren 1826 for absolut nødvendig. Hvad ville det da have betydet, hvis religionsfriheden var blevet skænket? I Vigtige Spørgsmaal taler Grundtvig om de gammeltroendes afsondring. I brevet til W. Wexels af 28. aug. 1826 77) nævner Grundtvig i forbindelse med en omtale af haugianerne i Norge (hvis forhold han tildels har anset som en parallel til sin egen), at de i stedet for både at ville være indenfor og udenfor skulle konstituere sig som en "reen christelig Menighed" med eget universitet. Og så kommer det interessante: han ville sikkert selv handle således, hvis han var nordmand. I brevet til A. Helland af 10. sept 1826 78) lader det også til, at Grundtvig gerne ville danne frikirke i Danmark; men han kan ikke, fordi loven ikke, som i Norge, tillader det. 79) Igen har vi hos Grundtvig konstateret en samvittighedsforpligtelse på lovgivningen, som forhindrede ham i at gå så langt, som mange i de gudelige forsamlinger ønskede.

Efter embedsnedlæggelsen har det største problem været, hvorvidt skrivefriheden ville blive frataget ham. Og det har sikkert været hovedmotivet til, at han bad Treschow om igen at forlange sagen afvist med henvisning til, at han var blevet afskediget i nåde. Men forsøget bar ingen frugt.

Dommen faldt d. 30 okt. 1826. Den lød på en bøde på 100 rdl. samt bekostning af salærer efter trykkeforordningen af 1799 § 12 og Danske Lov 6-21-4. Efter trykkeforordningens § 20 blev han tillige underlagt livsvarig censur. 80) De injurierende udtalelser imod Clausen dømtes for "døde og magtesløse at være". 81) Dommen var mild, og en hjælp i Grundtvigs betrængte økonomiske trængsel var det også, at hans venner indsamlede beløbet både til sagsomkostninger og bøde.

Fra nu af var Grundtvig trådt ud af Kirkekampen; ja, det skete allerede, da han i afskedsansøgningen af 8. maj bad om at måtte løses fra alle embedets forpligtelser. Til afløsning for Grundtvig trådte nu Jac. Chr. Lindberg ind i rampelyset og førte en fortsat kamp imod de rationalistiske præster.

I stedet for enten at betragte Lindberg, som en efterfølger for Grundtvig i Kirkekampen, eller tolke Grundtvigs tavshed som et tilbageskridt, fordi han ikke kunne følge Lindberg og Rudelbach i deres konfessionalistiske kamp, er det bedre at følge via media og konkludere, at Grundtvig førte en parallel kamp for kristendommen. Hos ham er distinktionen imellem, hvad der hører til inden for kirkens regi, og hvad der er et rent borgerligt anliggende, nemlig symbolforpligtelsen, dog altid en forudsætning. For alle meningsforskelle til trods angående de ting Grundtvig henførte under skolesager, var de enige om det afgørende mål. Grundtvig dømte fejl på kort sigt, når han mente staten ville optræde som håndhæver af dens egen lovformelige religion.

3. Tanken om religionsfrihed udvikles.

3.1. Statskirke og frikirke.

Nu kunne man tro embedsnedlæggelsen havde hensat Grundtvig i apati, men af hans litterære arbejde ser vi, det skete ingenlunde. I tvillingeafhandlingen "Om den sande Christendom" (OsC) og "Om Christendommens Sandhed" (OCS) er han nået til anden del, hvis første stykke udkom i juliheftet af Theologisk Maanedsskrift. (T.M.) Selv om denne afhandling først og fremmest er en apologi for den nyerehvervede kirkelige anskuelse, indeholder den også kirkepolitiske tanker. I de tidligere skrifter betragtede han forholdet mellem stat og kirke set fra statsnyttens side. Samtidig med at han havde opstillet de gammeltroendes krav om fri religionsudøvelse, så lagde han vægt på at finde den løsning, der var til størst gavn for staten. I OCS ses det forhold fra en kirkelig synsvinkel. For den kristne kirke er indbyrdes uenighed dødsens farlig, derfor er det nødvendigt at udskille dem fra sig, der er åbenbare hyklere som en farlig sygdom. Af den grund kan kirken kun glæde sig over, at det nu er kommet til et åbent brud. Men forsvaret for sin tro skal kirken selv foretage og ikke overlade det til statsmagten, hvorved troens udbredelse ophører, og troen selv dør, som historien tydeligt har vist. Men fordi kirken selv må føre forsvaret for sin tro, indebærer det ikke noget ønske om at stoppe munden på dens modstandere. Tværtimod ønsker også kirken religionsfrihed (ligesom staten efter Grundtvigs overbevisning må ønske). Det eneste krav kirken stiller er, at den skal have lov til at føre forsvaret - en aktuel kommentar i septemberheftet til det forventede censurpåbud. (U.S.IV, p. 561-564) Øvrigheden på sin side kan tåle uenigheden, idet den kun behøver at interessere sig for de ting, som afspejler sig i det borgerlige liv. Ikke kirkens indre anliggender.

Når Clausens hensigt med at føre sag mod Grundtvig var at sikre videnskabelig frihed, er han da egl. ikke helt på linje med Grundtvigs syn på frihed i skolen? På det videnskabelige plan vil Grundtvig gerne diskutere skriftfortolkning og endda forsvare sin egen kristendomsopfattelse. (U.S.IV, p. 698) Men den videnskab, der arbejder ved fornuftens lys, har ingen ret til at afgøre, hvad der er sand kristendom. Og vil den påtvinge kirken dens tolkning, svarer kirken igen med at erklære den for sin fjende (U.S.IV, p. 645f) Professor Clausen påtvinger således ikke kirken sin vranglærdom ved sit videnskabelige arbejde; men han gør

det i høj grad som lærer for kirkens præster. Da Grundtvig i trosbekendelsen finder det klare og enkle indhold af kristendommen, er det ikke længere efter dens opdagelse vanskeligt at bedømme præsternes forkyndelse, og afgøre om de hører til den hellige almindelige kirke eller ej. (U.S.IV, p. 524) Endog selv de enfoldigste kristne er nu ikke længere overladt til præsternes eksegetiske pavedømme. (U.S.IV, p. 643)

Om Christendommens Sandhed afsluttedes i månedsskriftets martshefte 1827. Allerede inden dets afslutning påbegyndte Grundtvig en ny afhandling med titlen Om Religions-Frihed (OR-F); hvis to første stykker blev bragt i T.M.'s januar- og februarhefte. Det sidste stykke beregnet for martsnummeret, der er af en helt anden karakter end de første, blev undertrykt af politimesteren. De to første stykker præsenterer på et generelt plan Grundtvigs krav om indførelse af religionsfrihed. Udgangspunktet for kravet er, at man i den protestantiske kirke ikke længere har mere tilfælles, end det man har med den romersk-katholske kirke. (U.S.V, p. 80) For statens vedkommende vil en skilsmisse ikke få nogen borgerlige uheldige konsekvenser, da dens embedsmænd stadig kan aflægge troskabsed til staten, når blot dens formuleringer ændres til et med samvittigheden overensstemmende indhold. Øvrige nødvendige ændringer er borgerlig konfirmation (borgerens troskabsed til staten) (U.S.V, p. 91) og borgerlig ægteskab. (U.S.V, p. 91) Angående motiverne for skilsmissens nødvendighed melder afhandlingen intet nyt.

Som vi tidligere så, gjorde Grundtvig i 1825 opmærksom på, hvorledes religionstvang altid ville medføre borgerlig oprør. Denne tanke udvikles i OR-F blot med den forskel, at Grundtvig nu selv er personlig involveret i det oprør, som må komme, såfremt tvangen ikke afskaffes. Thi hvis troen trues, er alt andet mindre væsentligt, om det så skal koste martyrer. Både ud fra overbevisningen om troens kraft og historiens vidnesbyrd er han samtidig forvisset om, at kristendommen vil løbe af med sejren. (U.S.V, p. 62-64) Iøvrigt følger Grundtvig retrospektivt et nyt motiv til embedsnedlæggelsen, nemlig, at han ikke længere kunne være lærer ved en stavnsbundet menighed. (U.S.V, p. 66f) Dels følte han selv stærk mishag ved at være kristelig lærer for ukristne, dels ved at afkræve trosbekendelsen og tage dem til nadvers, som ikke mente noget med det, og som kun gjorde det af tvang. Også for deres religionsfrihed kæmpede Grundtvig. De anførte tanker måtte nødvendigvis føre til kravet om henholdsvis sognebåndsløsning og præstefrihed, som en varig foranstaltning, hvis ikke den statskirkelige struktur blev brudt ved at frikirker blev tilladt.

Et nyt teologisk synspunkt knytter sig til idegrundlaget for religionsfriheden. Religionsfrihed er ikke blot et spørgsmål om samvittighedsfrihed og statsklogskab (Kristendommen er nødvendig for staternes genoprejsning (U.S.V, p. 70) 82)); for idet kristendommens karakter er sandhed, er enhver form for tvang fra den kristelige kirkes side umuliggjort (U.S.V, p. 49-51) På den anden side udsættes troen for tvang, vil den stå prøven. Grundtvig er klar over, hvor ofte religionstvang alligevel er blevet anvendt; men den kristelige kirke er det frieste samfund i verden, derfor kan den ikke tvinge. Imidlertid er det spørgsmålet, om de allerede på nuværende tidspunkt i Grundtvigs tankegang er indeholdt, hvad R. Prenter kalder den folkekirkelige grundholdning: "en i den kristne tros eget væsen begrundet modvilje mod enhver form for tvang inden for folkets kirke." 83) De to partier kan jo ikke leve i harmoni side om side, fordi statskirken betragtes som en bekendelseskirke. Derfor kommer, at det personligt erfarede "martyrie" endnu er for friskt til at kunne slippe Grundtvigs sind. Igennem det havde han oplevet, hvorledes den kristne tros fjender havde udøvet verdslig magt mod de sande kristne. På længere sigt er det imidlertid muligt, at Grundtvig er blevet påvirket af A.S. Ørsted, hvor han hævder, at kirkens dom altid vil få borgerlige følger. 84)

Som følge af injuriprocessens udfald til Clausens fordel, er Grundt

vig nu kommet i tvivl om, hvilket parti staten vil hælde til. (U.S.V, p. 59f) Tvivlen til trods mener han stadig, den vil vælge den lovformelige religion. Det er betegnende, at Grundtvigs beregninger over regeringens holdning i sagen ikke sker ud fra kendskab til den, men er udelukkende teologisk bestemt, nemlig af, at staten vil drage størst nytte deraf, fordi Gud velsigner landet gennem dem. (U.S.V, p. 309f) Bryder staten med den sande kirke, må den i så fald være beredt på, at den vil afsondre sig, selv hvor det vil indebære lovbrud. Endelig fastslår han, at rationalisterne også ville begære religionsfrihed og skille sig fra statskirken, hvis de havde sandhedskærlighed; idet det strider imod sandheden at handle imod lovene. Hvis religionsfriheden blev givet, mener han, de vil gøre det. (U.S.V, p. 56)

Helt så dårlig samvittighed har rationalisterne nu ikke haft. Et excellent udtryk for den rationalistiske kristendomsopfattelse gives i hyrdebrevet udsendt i forbindelse med reformationsjubilæet 1817. 85) Hyrdebrevet omtaler, hvorledes reformationen har ført til nutidens fuldkomne gudsyndyrkelse og bidraget til fromhedens fremme. Erkendelsens højeste autoritet er alene skriften, rettelig fortolket efter fornuftens anvisning. Fornuft og åbenbaring bliver dermed komplementære størrelser. For symbolfortolkningen medfører det, at den protestantiske ånd forbyder bogstavelig fortolkning af f.eks. C.A. 86) Selv om Grundtvig i kirken ikke mener C.A. kan anvendes hverken som bekendelsesformular eller lærerregel, så gælder den dog som læreforskrift i kraft af den statslige lovgivning. 87) Men fordi han ikke kan gå ind for rationalismens fortolkningsprincipper, vil han heller ikke være enig med A.S. Ørsteds eksplikation af C.A.'s juridiske betydning, nml. at den med overlæg havde fået en vidde, så man kun er bundet til dens kerne. Og selv denne kerne er det retten vanskeligt at fastlægge i tilfælde af brud. 88) Der består faktisk en forståelsesbarriere eller snarere en reel modsætning, der ud fra f.eks. Ørsteds forudsætninger betød, at man ikke forstod eller var enige med Grundtvig. Da han senere ikke længere opfatter statskirken som en bekendelseskirke, er det karakteristisk, at han foreslår lovene ændret til at svare til de faktiske forhold.

Som bekendt blev tredje stykke af OR-F undertrykt af censuren. Sandsynligvis fordi Grundtvig i historisk perspektiv forsvarede sin strid siden 1810, bl.a. dimisprædiken og injurieprocessen. Medvirkende var ganske givet også den patos, hvormed Grundtvig til slut appellerer til kongen om at fritages for censuren. (U.S.V, p. 151-153) Grundtvig har selv haft mistanke om, hvilken medfart stykket kunne få. (U.S.V, p. 100) Det vil måske kun blive læst at censoren, siger han; men det viser altså, at han trods risikoen bevidst har valgt den anvendte form. Måske for at fremtvinge en løsning på det dilemma han stod i, ikke at kunne føre den litterære fejde, som han følte sig kaldet til, og som stemte overens med den statskirkelige religion.

I 1827 forlangte Grundtvig altså religionsfrihed for alle. Det var imidlertid ikke længere entydigt, hvilket parti staten ville vælge at gøre til sin lovformelige religion. Der var ingen tvivl for Grundtvig om, at de to modsatte partier ikke kunne eksistere side om side inden for statskirken. Derfor krævedes en kirkelig skilsmisse og følgelig to forskellige religioner i staten.

Men Staten er bundet til en bestemt religion, fordi den er bundet til sine love, og det er endnu ikke blevet Grundtvigs overbevisning, at lovfæstningen lige så vel kan gælde flere partier som et. I blandt grundtvigforskere er det et yndet emne at påpege ændringer i tankegangen hos deres forskningsobjekt. Samme interesse har denne undersøgelse jo også. Men det er mig dog ikke klart, som Baagø hævder, hvad der i tredje stykke viser, at Grundtvig nu er overbevist om, at de kristne skal forlade statskirken i stedet for de ikke-kristne. 88)

Skønt Grundtvig, som nævnt, kendte risikoen ved tredje del af OR-F, fremkaldte tilbageholdelsen alligevel øjeblikkelig en kraftig reaktion. Han giver i "Skribenten Nik. Fred. Sev. Grundtvigs litterære Testamente"

allerede fra samme måned, som det sidste stykke skulle være udkommet, udtryk for, at hans litterære virksomhed p.gr.a. censuren er til ende i Danmark. 89) Både truslen om udvandring og ophør som skribent forblev dog tom.

3.2. Vilkår for de gammeldagskristnes forbliven i statskirken.

Et sidste forsøg på at undgå censur blev afslået ved en kgl. resolution af 2. maj 1828. 90) Herefter forbliver Grundtvig tavs omkring de kirkepolitiske spørgsmål omkring et års tid. Censuren, og måske også den kongelige misbilligelse af Lindberg d. 27. dec. året før, har lammet ham. Derfor vil det være naturligt at betragte den kommende tids historiske optagethed som en reaktion på den situation ingen respons at få på hans løsningsforslag til det statskirkelige problem. Apati kendte Grundtvig sjældent til; men derimod vidste han at afreagere på historiske studier.

I tre forskellige artikler fra 1828 foreligger udtalelser, som viser en bevægelse i Grundtvigs tankegang. Inden vi behandler de tre tekster, er det vigtigt at understrege sammenhængen mellem den kirkelige anskuelse, det rent kirkelige og dens forhold til statskirken, kirkeinstitutionen. Jo mere det nemlig går op for Grundtvig, at den kirkelige anskuelse sikrer det grundkristelige for de kristne, jo mere kan han give "slip" på statskirken. Det betyder dog ingenlunde, at han skulle være mindre optaget af det rent kirkelige, fordi han næsten udelukkende beskæftiger sig med kirkens borgerlige funktion, som det sker senere hen. Tværtimod behøver han ikke løse problemer i kirken, for der er enighed givet på forhånd gennem alles bekendelse til Gud.

Utilfredshed med sin egen lediggang bringer Grundtvig ind på forholdet til statskirken igen i jan. 1828. Grundprincippet, at lovovertrædelse ikke kan tillades i statskirken, fastholdes stadig væk. Hvis ikke rationalisterne vil overholde lovene, burde de tvinges dertil, eller - og det er et nyt forslag til at tilvejebringe skilsmissen - det må tillades de kristne at danne egen forsamling. 91) Det er imidlertid vigtigere, at Grundtvig nu åbner mulighed for under visse betingelser, at de kristne af kærlighed kan forblive i statskirken. 92) Disse minimumskrav, der er identiske med sikring af det grundkristelige, bør enhver præst overholde, nml. at undervise i overensstemmelse med trosbekendelsen og respektere sakramenterne. Men stadig betragtes separation mellem rationalister og gammeldagskristne for ^{en}ønskværdig.

Omtrent halvanden måned senere vender Grundtvig i en recension af Kingos salmer, udgivet af P.A. Fenger 93), tilbage til de samme tanker. Det, som var den dårligste løsning, er åbenbart blevet den bedste. For Grundtvig erkender, at både kristne og ukristne kun i nødsfald adskiller sig fra statskirken. I hvert tilfælde var det tilfældet for ham selv både før og senere, da hans venner gerne ville bryde med statskirken. Minimumsbetingelserne for de gammeldagstroendes forbliven er ikke længere krav til præsterne, men i stedet til kirkeordningen. Hvis sognetvangen ophører, og statskirkens medlemmer får tilladelse til frit at vælge, hvor de vil gå til nadvers og have foretaget konfirmation og dåb samt få børnene undervist, vil det medføre, at lægfolket kan bevares i statskirken. 94) Han er klar over, at der iblandt lægfolket er en tendens til stærkere separatistiske krav, end dem han selv mente var nødvendige. I realiteten er det forslaget om sognebåndsløsning, der her ligger klart. Og denne gang ikke blot som en midlertidig løsning; men det middel, som stedse kan løse konflikten mellem de to partier. Staten kan yderligere give præsterne mere liberale regler angående håndhævelse af kirketugt ved altergang, frit valg af salmebog og konfirmationsritual, når sognetvangen blev ophævet. Efter disse kravs gennemførelse, indebærer de kirkelige ordninger ingen samvittighedstvang for nogen af parterne.

Det er interessant at bemærke, hvor radikalt Grundtvig har forladt det standpunkt, at Kongeloven og Danske Lov er højeste autoritet for, hvad der kan tillades i statskirken. Regeringen skal nu blot lovfæste allerede eksisterende forhold!

I "Efter-Skrift" ved T.M.'s ophør sommeren 1828 95), findes et af de klareste udtryk om forholdet mellem Kristi kirke og statskirken. 96) Fejlen, som har eksisteret siden Konstantin d. Stores dage, består i, at statskirken er erklæret for identisk med Kristi kirke, og dermed måtte naturligvis følge et forbud mod at skille sig fra statskirken. Mens der var virkelig trosenhed kunne denne ordning tåles; men ikke så snart der i et land blev uenighed om troen. Igen opfordrer Grundtvig regeringen til, at tillade de kristne at udtræde i stilhed. 97) Om ophævelse af sognetvangen nævnes intet i denne artikel. Derfor er det rimeligt ikke at tillægge dette forslag fra februar den store betydning. På nuværende tidspunkt er sognebåndsløsningen ikke blevet det endegyldige middel til at løse det statskirkelige problem for Grundtvig. I stedet kan de tre artikler tages som et udtryk for, hvorledes Grundtvig i første halvdel af 1828 med de forskellige forslag forsøger at skaffe de gammeldagstroende tålelige vilkår, under hvilke de kan dyrke deres Gud.

Med Thaning er det rigtigt at pointere, at statskirken for Grundtvig nu principielt kan være liberal. 98) Liberaliteten må dog ikke forstås som om, Grundtvig først nu vil tillade statskirken en anden konstitution end den evangelisk lutherske. Det er allerede anerkendt den året forinden; men nu godkender han, at pluraliteten kan eksistere i samme kirke!

Baagø nævner, at den kgl. resolution imod Lindberg fik Grundtvig til at opgive al videre kamp. 99) Hvor stort et chok denne end var for Grundtvig, giver han dog i Efter-Skrift en anden, og forekommer det mig, meget interessanter og forståligere begrundelse for, hvorfor han nu indstiller sin kamp for religionsfrihed. Grundtvig erklærer, at han nu har opgivet at opnå religionsfrihed ved litterær virksomhed 100), og det indbefatter samtidig et præsteligt farvel. 101); altså en deffinitiv afståelse fra forpligtelsen til offentlig at tale mod forvirringen i statskirken.

Og det må bemærkes, at Grundtvig ved embedsnedlæggelsen netop ikke sagde et præsteligt farvel. 103) Årsagen til det radikale skridt er, at han som den eneste blandt de kristelige præster, har været villig til at drage de praktiske konsekvenser af forholdene. Var alle kristelige præster enige med ham i at bryde med statskirken, ville sagen snart løse sig; men enten forveksler de stadig statskirken med Kristi kirke, eller også har de ikke mod til at vælge "Christi Kors-Kirke". Altså tillægger han de kristelige præster skylden for, at han nu indstiller sin kamp for kristendommens sag, selv om andre, Thisted nævnes, vil tolke det som et svigt. Havde hans præstevenner været villige til at handle, ville staten være tvunget til enten at opfylde Grundtvigs krav, eller også ville de have dannet frikirke.

Ritualcirkulæret af 12. aug. 1828, der påbød præsterne nøje at følge de foreskrevne ritualer, var måske en opmuntring for Grundtvig, men litterært blev det ikke afspejlet. 104)

I et par breve fra 1829 er alternativet for de gammeldagskristne stadig enten frihed i statskirken eller tilladelse til at træde ud. 105)

Umiddelbart efter hjemkomsten fra første Englandsrejse begyndte en retssag mod Lindberg forårsaget af hans skrift "er Prof. H.N. Clausen en ærlig Lærer i den christne Kirke? Et alvorligt Spørgsmaal til Dr. Prof. Theol. J. Møller". Efter regeringens mening indeholdt det kritik af regeringen for ikke at have grebet ind imod H.N. Clausen. Processen indledtes d. 7. sept. Tilskyndet af denne skriver Grundtvig i brevet til Ingemann d. 28. sept., at han må udvandre, hvis han ikke i stedet vil gøre brug af sin kristelige frihed til at bryde med statskirken. Dog har han slet ikke lyst til noget sådan og stiller sin lid til, at Herren vil lade en løsning dukke op. Men det er karakteristisk for Grundtvig, at Guds indgriben vil manifestere sig i verdslige lovgivning, altså i et synligt tegn. Han ville ikke, som det f.eks. var tilfældet med nogle af de gudelige forsamlinger, begrunde sin ret til at danne frikirke med den ret som evangeliet giver. Da de kraftigste reaktioner i Grundtvigs følelsesliv er udsprunget af de juridiske processer, som han selv og nu også vennen Lindberg blev involveret i, er det sandsynligt at forestille sig, at Guds indgriben efter Grundtvigs forestilling måtte bestå i, at

han ledte regeringen til at ændre lovene til gunst for de kristnes samvittighed.

Dønningerne i Grundtvigs sind lagde sig dog i arbejdet med de angelsaksiske skrifter. 106) Først året efter aflagde han igen rapport om sit kirkepolitiske syn i det af Lindberg nystartede Maanedsskrift for Christendom og Historie. Artiklen "Skal den Lutherske Reformation virkelig fortsættes?" 107) synes at være fremprovokeret af en uforskammet behandling, han har fået af H.N. Clausen i skriftet "Den theologiske Partiaand, dens Character og Stridsmaade, oplyst ved Exempler". 108) I 300-året for C.A. faldt det Grundtvig naturligt i et opgør med rationalisterne at tilkendegive, hvori Luthers reformation bestod og en luthersk reformation stadig skal bestå. Titlen spiller sikkert på det dobbelttydige i ordet "fortsættes". Skal reformationen videreudvikles, eller skal den uforandret gentages?

Den lange artikel er inddelt i tre afsnit. 1. Den lutherske reformation i den kristne kirke selv. 2. Den lutherske reformation i kirkens forhold til staten. 3. Om den lutherske reformation i kirkens forhold til skolen.

For vort emne er det naturligvis andet afsnit, som må tiltrække sig opmærksomheden. Men det er dog på sin plads at nævne, at Grundtvig i modsætning til rationalisterne ikke anså de ydre forandringer, den lutherske reformation havde indført i opgøret med den katholske kirke for særlig vigtige. Rationalisterne anså nemlig de justeringer for vigtigst, som satte en stopper for overtroen, hvorved fornuften kunne indtage sin rette plads. (U.S.V., p. 287) Ifølge Grundtvig var det egentlige og væsentlige derimod, at livet i den ældgamle tro blev genfødt. (U.S.V., p. 285) Han erkender, at der i Luthers dage var adskillige grunde til at afsondre sig fra pavekirken. (Men jeg gad vist, om han med sin kirkelige anskuelse selv på daværende tidspunkt ville anse adskillelsen for nødvendig, da man var enige om det grundkristelige.) Men når det skete, så må enhver kristen erkende, hvor meget mere kirkefællesskab nu er umulig, fordi man er uenige om selve troen. (U.S.V., p. 291f)

Andet afsnit indledes med en historisk oversigt over forholdet mellem stat og kirke. Idealet for den kristelige kirke er de vilkår, de kristne havde de tre første århundreder. Dengang var kirken et blot trosamfund adskilt fra staten og både med denne og pøbelen imod sig. Den store ulykke indtraf under Konstantin d. Store, hvor kirken blev gjort til statsreligion. Teoretisk er der godt nok ikke nogen hindring for, at den kristne kirke kan træde i forbund med staten; men i praksis viser samfundet sig umuligt, fordi staten ikke kan undgå at anvende tvang i trosanliggender dels ved i lovgivningen at ville ændre troen og dels ved at tvinge hedninger til at påtage et kristeligt skin. (U.S.V., p. 298) I middelalderen indførte man endvidere det Grundtvig kalder det israelitiske princip, at staten blev kristnet. (U.S.V., p. 299) Første skridt tilbage til det oprindelige og ideelle blev taget ved den lutherske reformation, da Luther fastslog, at Kristi rige ikke er af denne verden. Ud fra dette synspunkt er det altså staten, som skal emanciperes fra kirken. Og deraf følger Grundtvigs spørgsmål til staten, om det øjeblik ikke er inde, hvor forbundet mellem stat og kirke skal brydes, fordi der ikke længere er trosenhed i landet. Retten til at aftage den kirkelige dragt, berettiger også staten til trods for Kongelovens favorisering af de kristne at indrette sig efter omstændighederne (U.S.V., p. 303), d.v.s. efter, hvad der er til størst fordel for den.

Grundtvigs principielle syn på stat og kirke som to fra hinanden helt forskellige størrelser har nu fået sin endelige udformning. Staten er som stat sekular. Den kristne kirke er et trossamfund, som hører hjemme i Himlen. Nationalkirken 109) er den til staten hørende institution, hvor staten og den kristne kirke kan mødes eller leve i forbund med hinanden, såfremt, og kun da, der gives de kristne frihed til at samles om det grundkristelige, der heller ikke må ændres noget ved. Kan disse krav ikke opfyldes, må de kristne træde ud.

Baagø siger, ^{at} Grundtvig i dette skrift vendte tilbage til det gamle standpunkt, at rationalisterne måtte forlade nationalkirken 110); men dette "måtte" har ingen principiel begrundelse, for det praktiske valg af, hvilket parti staten vil tilslutte sig, har kun staten ret til at afgøre. Dens eneste pligt over for kirken er at skænke den religionsfrihed; men hvordan er Grundtvig ligegyldigt. (U.S.V, p. 306)

De tre løsningsforslag han giver til, hvorledes det nationalkirkelige problem kan løses, skal blot betragtes som vejledende. For det første ved, at præsterne kun kirkeligt skal betjene de mennesker, som henvender sig til dem. Administrativt eller i de forhold, hvor præsten fungerer som statslig embedsmand, med alle. For det andet ved, at præsterne ved siden af deres sognearbejde kan være huspræst for de familier uden for sognet, der måtte ønske det. Denne løsning finder Grundtvig bedst. Men for det tredje kan man tænke sig en mere udstakt frihed, som skyldes, at regeringen faktisk ønsker at beholde de gammeldagskristne, og desuden er folket konservativt indstillet. Når Grundtvig mener, regeringen gerne vil beholde og foretrækker de gammeldagskristne, betyder det ikke, at Grundtvig kender regeringens holdning. Nej, overvejelsen er teologisk bestemt, nml., at det er til størst nytte for staten at tilslutte sig de kristne, fordi Gud velsigner landet igennem dem. (U.S.V, 309f) Følger regeringen dette forslag, skal religionslærerne tvinges til at holde lovene, og de som ikke kan det, må det tillades at træde ud. Med hensyn til den borgerlige side af kirkestrukturen f.eks. kirkebogføring og betaling til sognepræsten for de kirkelige handlinger, er Grundtvig altid omhyggelig med at påpege, at de ændringer han foreslår, hverken vil medføre administrative gener eller økonomisk belastning for staten. 111)

Et prioriteringsskema for, hvilken nationalkirkestruktur Grundtvig kunne ønske sig i 1830, ser ud som følger. 1. Staten beskæftiger sig overhovedet ikke med religionen som i Nordamerika, hvor religionerne har samme status. Men ordningen er p.gr.a. traditionen umulig i Danmark. (U.S.V, p. 310) 2. Tæt forbundet hermed og en gennemførlig religionsfrihed er den engelske ordning af 1689. En statskirke og frikirker uden for. (U.S.V, p. 301f) Herunder hører også det tredje ovenfor nævnte forslag. 3. En pluralistisk liberal nationalkirke, hvor de forskellige partier kan leve side om side, og hvor der er frihed til at vælge de ritualer, præsternes samvittighed foreskriver. (U.S.V, p. 306) Af hensyn til det praktisk gennemførlige tilslutter Grundtvig sig tredje forslag.

Opstillingen viser ikke overraskende, at den akse, de kirkepolitiske tanker drejer sig om, er samvittighedsfriheden. Det er denne, det gælder for Grundtvig om at tilvejebringe. Giver den, er han endda villig til at søge embede igen, også med de dertil hørende ulemper og byrder.

4. Forsøg på at danne frimenighed.

4.1. Indledende forhandlinger om frimenighedsdannelse.

Skønt Grundtvig ikke siden sin embedsnedlæggelse personligt havde været med i den direkte kamp mod troens fjender, så var han dog langt fra uberørt af den, ej heller upartisk. Privat støtter han sine venners offentlige fremtræden. Det gælder således både Busck og Lindberg. 1) Måske foranlediget af det nye røre og ønsket om at fremtvinge en løsning, modnes ideen om at gøre forsøget og danne en kristelig menighed i løbet af foråret 1831. I et brev af 7. apr. 1831 synes Grundtvig ved en mundtlig samtale med vennen Ingemann at have udtrykt håb om nyt liv i kirken. 2) Denne nye vision sammenholdt med reaktionen på den nye revision af alterbogen (enhver revision opfattede han som forfalskning af kirkens grundvold) har ført til, at Grundtvig nu personligt er indstillet på at blive frimenighedspræst. Han skriver til Ingemann d. 9. apr. at man forsøger at få ham til præst, og hvis den nye alterbog ændres, vil han bryde med statskirken, uanset om ansøgningen bevilges eller ikke. Imidlertid udtrykker Grundtvig som så ofte før sine følelser og sin angstel-

se for, om han vil kunne klare følgerne af et sådant skridt . 3) Videre begrundet han sin beslutning d. 19. apr. 4) De sidste seks år har han altid udskudt beslutningen om at danne frimenighed, men det til trods ville afgørelsen blive taget, hvis enten der blev ændret ved det væsentlige i kirken d.v.s. ved trosbekendelsen, eller de gamle tilhørere fra Christianshavn krævede hans tjeneste. Ligesom Grundtvig nemlig anså sin egen samvittighedsfrihed for dyrebar, anerkendte han samme ret for lægfolket. Kristelige præster må være foregangsmænd, hvis håndhævelse af denne ret kræver martyrie. Ikke blot den ene; men begge betingelser er nu opfyldt, skriver han.

Det var rygtet om, at Frederiks tyske Kirke skulle nedlægges, der havde sat skub i bestræbelserne for, at de vakte skulle overtage kirken med Grundtvig som præst ved en fri menighed. Midt i maj havde Lindberg indsamlet en liste med 83 underskrifter fra familiefædre, som blev Grundtvig overleveret. Men andragendet indleveredes ikke, som følge af at han for sidste gang 2. juli afrejste med skib til England. 5)

4.2. Kalkbrænderi-forsamlingerne.

Den mest naturlige udvikling i kirkesagen ville have været, om man havde afventet Grundtvigs hjemkomst og derefter indsendt ansøgningen om frimenighedsdannelsen. Men Baagø har påvist, at forskellige forhold i sommeren 1831 ændrede indstillingen hos de vakte, så bevægelsen udviklede sig til en antiklerikal, separatistisk gruppering. 6) Også Lindberg blev revet med.

Grundtvig var vendt tilbage til København d. 31. aug. Imidlertid var han ikke til stede, da Lindberg afholdt den første af de såkaldte Kalkbrænderi-forsamlinger. Ansøgningen var ikke afsendt, og så længe ville Grundtvig ikke være med. 7) Lindberg beretter i Nordisk Kirke-Tidende (NK-T) 1836 8), at forsamlingerne var blevet aftalt ved et møde mellem pastor Siemonsen, stud. theol. Cl. Harmsen og ham selv d. 20. sept.. Da Lindberg i samme uge talte med Grundtvig derom, afslog denne at deltage, da "han misbilligede Forehavendet som ukirkeligt" og frarådte kraftigt Lindberg et sådant skridt. Grundtvigs gamle mishag ved de gudelige forsamlinger dukker her op igen, og det er klart, at hans kirkelige anskuelse, hvor endog bispeordinationen endnu er nødvendig for sand åndelig vækst, ikke kunne forenes med den antiklerikale stemning, forsamlingen repræsenterede. Når Lindberg derefter beretter, at han ikke kunne følge Grundtvigs råd denne gang, siger det intet om, hvorvidt han stemmer uoverens med den kirkelige anskuelse; men de kirkelige forhold var blevet ham for uudholdelige. Til gengæld har disse forhold ikke berørt Grundtvig, da han var "gemt væk" i forarbejdet til Nordens Mythologi.

Om det var ved dette besøg eller kort efter, Grundtvig foreslog, at forårets ansøgning skulle indsendes, har jeg ikke kunnet konstatere; men ifølge Baagø må det være sket inden 10. okt. 9) Men de mænd fra hans forhenværende menighed, som Grundtvig ville have til at overbringe kongen ansøgningen, turde ikke. Han har sikkert lagt vægt på, at det var bedst, om hans gamle sognebørn ønskede ham tilbage. Ganske givet for at andragendet skulle være så kirkeligt som muligt.

I stedet tilsluttede medlemmer af Frederiks tyske menighed sig de fortsatte bestræbelser på at danne frimenighed, da de gerne ville have Siemonsen som sognepræst under samme forhold, som de danske Grundtvig. Den 23. okt. havde Lindberg udfærdiget en fuldmagt med underskrifter, så sæbemester J. Madsen og skomager L.C. Aborre kunne ansøge om at danne en fri menighed med Grundtvig og Siemonsen som præster. 10) En måned senere havde Lindberg indsamlet 155 underskrifter. Ansøgningen til kongen er dateret d. 24. nov. og sammen med denne vedlagdes en erklæring fra både Grundtvig og Siemonsen, dateret d. 26. nov., hvor de tilkendegiver, at de er villige til at være præster for deres trosfæller. 11)

Sin erklæring vedlagde Grundtvig hans nylig udkomne skrift "Om den Clausenske Injurie-Sag". (OCI-S) 12) Synspunkterne fra foråret går ufor-

andret igen i disse to kilder. Thaning har ikke ret i, at Grundtvig nu finder det "rimeligere", at de gammeldagskristne forlader statskirken frem for rationalisterne. 13) I erklæringen begrundet han ansøgningen med, at han i tyve år har forsøgt at føre kirken til overensstemmelse med lovene og symbolerne. Og fortsætter: "Da nu, desuagtet, Omstændighederne saa sælsomt har indviklet sig, at NETOP VI maa bede om allernaadigst Tilladelse til at gaae ud af Stats-Kirken,..." Altså er det ikke, fordi det er mest rimeligt; men "Omstændighederne" er Grundtvigs pæne omskrivning af, at regeringen ikke vil gennemføre den for ham nødvendige skilsmisse, hvor enten han selv eller rationalisterne har frihed til at danne egen religion uden for statskirken. I tilfælde af at ansøgningen ikke bevilges, må regeringen påregne at skulle bruge vold imod de lovlydige. Denne konstatering bygger både på hans kendskab til, hvorledes de vakte vil reagere, og at han da også selv vil foretage et endeligt brud med kirken. 14)

Både P.G. Lindhardt 15) og Thaning 16) nævner Grundtvigs omtale af K.G. i OCI-S. Hvis der var nogen fejl ved K.G., siger han, så var det, at han skulle have foreslået, ikke blot at Clausens parti skulle gå, men også alternativet at hans eget kunne gå. (U.S.V, p. 359f) Men det er ikke rimeligt, som Thaning, i denne indrømmelse at se et nyt frihedssyn dukke frem hidrørende fra England, når samme indrømmelse fra Grundtvigs side allerede blev gjort i OR-F. (cf. U.S.V, p. 58f)

Væsenligst i skriftet er dog Grundtvigs understregning af, at de kristne kun har ét krav, nemlig, frihed til at bekende og dyrke deres Gud samt videregive troen til deres børn. (U.S.V, p. 358) Uvæsenligt for de grundliggende behov er, om de kan finde plads inden for eller uden for statskirken. Endog om det vil være under fredelige eller urolige vilkår.

4.3. Gudelige forsamlinger i Frederiks tyske Kirke.

Ansøgningen 17) på frimenighedsdannelsen blev afslået på kongens fødselsdag d. 28. jan. Og selv om kancelliets afslag først blev offentliggjort d. 2. febr., har Busck allerede kendskab til resultatet 1. febr. Men Grundtvig forsøgte dog for sidste gang ved en personlig samtale med kancellipræsident Stemmann at få beslutningen ændret. Men Stemmanns ubevægelighed afgjorde endeligt for Grundtvig, at han nu skulle deltage i forsamlingerne. Resolut og uden forhåndsmelding mødte han da op i Lindbergs hjem dagen efter, hvor han efter pastor Siemonsens tale selv fortsatte i omkring en halv time. 18)

Imidlertid er det berettiget at spørge, hvorfor Grundtvig i stedet for endelig at tilslutte sig en gudelig forsamling så ikke handlede i overensstemmelse med hans udtalelse fra foregående år ved at bryde definitivt. Leys dagbogsoptegnelse fra en samtale med Grundtvig d. 13. febr. vidner da også om, at spørgsmålet har beskæftiget ham. 19) Til at prædike i en kirke føler han afstanden for stor; men bryde med statskirken vil han ikke straks: "Han tror ikke, de kristne (sig selv iberegnet?) for øjeblikket kan bære følgerne."

Rygtet om Grundtvigs tilslutning til Kalkbrænderi-forsamlingen fik de i forvejen godt udfyldte rammer til at sprænges. Som følge heraf besluttede man da at leje sig ind i et stort loftrum på Christianshavn. 20) Dette lokale skulle tages i anvendelse d. 4. marts, men blev aldrig benyttet.

Grundtvig dømmes nok korrekt, når han i et brev til Busck d. 28. febr. mener, det er p.gr.a. hans deltagelse (og det dermed store opsving i deltagertallet), der har medført, at politiet nu vil standse forsamlingerne. Cl. Harmsens nybegyndte sammenkomst på Amager har dog også gjort sit dertil. I hvert tilfælde blev Grundtvig og Siemonsen kaldt til politikammeret for at få forsamlingerne indstillet. Ingen af de to lod sig dog frasige retten til som præster at forkynde i en sådan kreds. Ude af stand til at løse dette spørgsmål, sendte politimesteren dem derfor til biskoppen.

Der er uoverensstemmelse i kildematerialet m.h.t., hvornår biskop

Müller gav tilsagn om, at ville arbejde for fortsatte møder, når blot Grundtvig ville kalde dem "Bede-Timer". Ifølge Leys dagbog fra 4. marts blev den givet d. 28. 21), mens hans optegnelse fra d. 1. og 3. marts tyder på, den ikke var givet, da Lindberg opsøgte biskoppen d. 29.,; men muligvis har Baagø ret i, at Leys dato er forkert. 22) Fordi det er usandsynligt, at Grundtvig har besøgt biskoppen to gange i løbet af d. 28. og altså kunne have fået besked om biskoppens ændrede holdning i sagen efter Lindbergs besøg, som denne da skulle have aflagt d. 28. i stedet for d. 29, så må vi konkludere, at Grundtvig fik biskoppens tilsavn før Lindbergs besøg. Dermed er det også bedst at følge Grundtvigs udlægning af forløbet til Ley, at Lindbergs trusler ikke var udslagsgivende, modsat Baagø.

En usædvanlig hurtig procedure bevirkede, at en kgl. resolution allerede d. 2. marts tilkendegav, at Grundtvig blev overdraget Frederikskirken til aftensang; dog uden sakramentforvaltning og med påbud om at benytte den autoriserede salmebog. 23) I stedet for at følge biskoppens indstilling valgte regeringen alternativforslaget, og fulgte dermed den "statskirkelige kurs". 24) Pastor Siemonsen var ej heller omfattet af ordningen.

Meddelelsen fyldte Grundtvig med overstrømmende jubel og glædestårer. Han prædikede da i Frederikskirken d. 4. marts for, som han fortæller Busck, en stor vrimmel. Allerede den følgende dag begav han sig på en takkerunde først til kongen og derefter til biskoppen. Over for dem bemærkede han skønt taknem^melig dog manglen ved aftensangen. Sakramenterne hørte nødvendigvis med til hans præstetjeneste. 25) Her må det tilføjes, at biskoppen allerede d. 28. febr. havde tilbudt Grundtvig sognepræstembedet ved Vor Frelser, hvilket delvist forklarer Müllers kategoriske afvisning.

Hvad mener nu Grundtvig efter den pludselige ændring i hans stilling om forholdet til statskirken? Tilhørerne må allerede efter den første aftensangssamling have ytret det samme ønske som biskoppen d. 28. 26) Men personligt skønt fristet dertil afviste han forespørgslen. Ordene til Busck i denne sammenhæng: "og jeg er glad ved, at Visby 27) staaer der som en god afviser" må betyde, at Grundtvig ikke for sin samvittighed kunne samarbejde med en falsk lærer. Den øvrige begrundelse i brevet til Busck ligner den, han efter dommen i injurienesagen anførte som årsag til at forblive uden for statskirken. Med savn, men uden byrder. Han har opnået at stå i en fri forkyndergerning kun bundet i sin samvittighed til Gud og kongen. Senere forsøgte han at overtale først biskoppen, i brev fra aug. 1832 28), og senere igen majestæten, formentlig 1833, 29), til at lade ham forrette dåb, nadver og konfirmation, men forgæves. Grundtvigs stilling som fri aftensangsprædikant forblev uændret, indtil han søgte og fik embedet ved Vartov i 1839.

4.4. Sognebåndsløsningen som "løsningen" på det statskirkelige problem.

Det førnævnte brev til biskop Müller af 22. og 23. aug. 1832 er af flere grunde interessant. Grundtvig giver nemlig her en bred redegørelse for sit kirkepolitiske syn, så klart det er ham muligt. Sjovt nok skyldes redegørelsen, at han i en mundtlig samtale med biskoppen var for bevæget til at formulere sig klart.

På den ene side kan betragtningerne sammenlignes med dem fra 1830. Igen fremfører han minimumskravene for, at de gammeldagskristne kan forsvare at blive i statskirken. Disse, som svarer til samvittighedsfriheden, er dels sakramenternes forvaltning dels sognebåndsløsning. Sakramentforvaltningen er således det eneste krav, som han i sin nuværende stilling må stille, hvor alle har frihed til at høre ham. Indføres sognebåndsløsningen løses sakramentspørgsmålet naturligvis sig selv, og derfor kan han opstille det som den eneste betingelse for at søge ansættelse. Sammenlignet med 1830 svarer dette til forslaget om, at en præst ved siden af sit almindelige sognearbejde kan være huspræst for enkelte familier. Sognebåndsløsningen bliver dog langt mere kirkelig end huspræst-

forslaget. På grund af Grundtvigs opfattelse af gudstjenesten og den foreliggende situation, hvor Grundtvig har en kirke at prædike i, er det ganske naturligt, at vi her finder den blivende nøgle på det kirkepolitiske problem.

Med denne sammenligning har jeg villet vise, at det er ukorrekt, når Thaning i sin disputats sætter så skarpt et skel mellem Grundtvig før og efter Nordens Mythologi. I 1831 søgte Grundtvig at få legaliseret de gammeldagskristnes for troen nødvendige gudsdyrkelse uden for statskirken, nu søger han at få den legaliseret inden for. Det nødvendige er stadig samvittighedsfriheden. Dertil kommer, at Grundtvig vel efter så mange års forløb har opdaget, at det ideelle forhold mellem stat og kirke ikke finder gehør i offentligheden.

Når dette er sagt, vil jeg dog helt tilslutte mig Thanings "opdagelse", der hvor han finder en ny tone fremkaldt af Englands-besøgene, og at denne, som Thaning tillægger så stor vægt, er blevet bearbejdet ved arbejdet med Nordens Mythologi. Det nye er et positivt syn på borgerlig virketrang og foretagsomhed. Til Ingemann skriver han d. 7. jan. 1832, at han især siden sidste besøg i England er blevet utysk og ramengelsk og uhyre praktisk. 30) (Jeg betvivler dog, at han herefter er begyndt selv at lave småreparationer i hjemmet.) Han har opdaget, at Nordens kæmpeånd har en selvstændig virkekraft i det borgerlige. Derfor betoner han også i sin prædiken søndag septuagesima 1832, at det ikke er godt for et folk, hvor der er kristne martyrer. 31) Selv om brevet til Müller ikke afspejler den nye tone, så genfinder vi den i det lille skrift "Om Daabs-Pagten fra dec. 1832. Den rent kirkelige interesse i at vende tilbage til det ideelle forhold mellem stat og kirke fra før Konstantin d. Store underordnes nu de fordele, som det borgerlige samfund kan have ved at være forbundet med den kristelige kirke. (U.S.V, p. 374) Minimums-kravet fastholdes stadig, nemlig, sognebåndsløsningen; men det vil kun være nødtvungent de gammelkristne forlader statskirken. Forholdet til nationalkirken er blevet mindre ligegyldigt!

Desværre giver opgavens omfang ikke mulighed for at belyse sammenhængen mellem Grundtvigs kirkepolitiske synspunkter og dels kampen mod ritualbrud og ritualændring og dels den grundtvigske bevægelses begyndende spredning uden for København, som i de følgende år tegner det kirkehistoriske billede. Vi må nøjes med at nævne to skrifter fra 1834: "Om Sogne-Baandets Løsning og Hr. Professor Clausen" samt det vigtige skrift "Den Danske Stats-Kirke upartisk betragtet".

I det første skrift omtaler Grundtvig igen de tre forslag til løsning af den kirkelige strid imellem de to parter. For det første kan præsterne tvinges til at overholde dåbspagten. For det andet kan dåbspagten afskaffes. Det tredje forslag kalder Grundtvig for middeelvejen, nemlig, at begge partier tillades at følge deres overbevisning. 32) Han selv har længe tilrådt staten ikke at beskæftige sig med kirkelige sager (siden 1827), men den har ikke villet følge rådet. 33) Og fordi han anerkendte statens ret til selv at vælge den ordning, som er til bedste for den, tilråder han da sognebåndsløsningen.

Skriftets mest interessante afsnit er diskussionen med sine trosfæller, henholdsvis om brud med statskirken, og hvem der har fortrinsret til statskirken. Iblandt de vakte findes der stadig nogle, som hævder, at de præster, der afviger fra lovene, ingen hjemstedsret har i statskirken. Men, siger han, så længe lovene ikke tillader noget sådant, er det jo ingen praktisk løsning, at de skulle træde ud. Altså begrundet han det med samme motiv, som forhindrede ham i selv at bryde ud og danne frikirke. Hertil føjer han så upartisk (hvilket må betyde, at han selv fra en kristen betragtning, som han derimod giver i følgende afsnit), at naturalisterne bør have adgang til statskirken før de kristne. 34)

Indrømmelsen viser tydeligt, at Grundtvigs statskirkebegreb, eller hvad han tidligere kaldte nationalkirken, er et kirkebegreb, som omfatter både kristne og hedninger. 35) Nu er det indlysende, at Grundtvig ud fra sin referensramme udelukkende forestillede sig partier

med tilknytning til en kristen tradition. Men det kunne være værd at overveje, om det grundtvigske statskirkebegreb for vor egen tids vedkommende også ville indbefatte f.eks. muslimer.

Til slut vil vi beskæftige os med Den Danske Stats-Kirke upartisk betragtet, som med god ret kan betegnes som Grundtvigs klassiske kirkepolitiske skrift, da det delvist er slutstenen på en mangeårig udvikling af de kirkepolitiske overvejelser.

Forskellen mellem kristendom og statskirken er som forholdet mellem et reelt eksisterende samfund og en statsindretning, Establishment, eller sagt med et moderne ord en institution. (U.S.VIII, p. 57, 91) Som tidligere omtalt, bærer statskirken dog endnu på en uheldig tilknytning til Middelalderens kirkestat, som den bedst kan frigøre sig fra ved at følge forslaget om sognebåndsløsning. Det er ikke kirken, men borgerstaten, som skal emanciperes fra kirken (U.S.VIII, p. 59), og blot samvittighedsfriheden gives, må staten for den kristne kirkes skyld indrette statskirken, så den bliver til størst borgerlig nytte.

Skriftet tager da sigte på at vise, hvorledes staten kan vinde størst nytte af de forskellige religiøse partier. Og under dette aspekt skinner hans nye menneskesyn meget stærkt igennem. Hans tidligere forkærlighed for det engelske mønster er nu helt forsvundet, fordi hans erfaringer i England viste ham, at statskirken der var død. (U.S.VIII, p. 75) I stedet foretrækker han nu en fri statskirke med en fri menighed (U.S.VIII, p. 76), hvor netop striden mellem de forskellige partier vil få dem til at yde deres bedste og dermed gavne staten. (U.S.VIII, p. 94) Bemærkelsesværdigt er det imidlertid også, at konkurrencen i statskirken for Grundtvig nu er med til at sikre den kristelige kirkes idealtilstand fra før Konstantin d. Store, som tidligere bedst blev tilvejebragt gennem de kristnes fuldstændige brud med staten. I slutningsafsnittet tilskriver han regeringen æren for igennem de sidste halvtreds år at have ført en liberal kirkepolitik, som han selv først nu i sin sendrægtighed har opdaget. (U.S. VIII, p. 96)

Foruden interessen for at løse striden mellem de to partier, er Grundtvig interesseret i, hvorledes folkeånden kan oplives til fremme af borgerliv og folkelig oplysning. (U.S.VIII, p. 66) Forudsætningen herfor er, at kristendommens åndskraft får lov til at virke frit, for så kan den uhindret påvirke folkelivet. Især vil fædrenetroens præster kunne bibringe den uundværlige folkeoplysning, der kan øses ud af Bibelen. Endvidere på det videnskabelige plan navnlig - naturligvis - på det historiske område. (U.S.VIII, p. 92f)

Thaning har ret i, at Grundtvig som betingelse for folkelivets genfødsel til forskel fra ungdomsårene ikke længere forudsætter folkets omvendelse til den kristne tro.³⁶ Ved sin ånd eller ved dens blotte humanistiske side kan den bevirke genfødslen. Det er dog værd at bemærke, at den genfødselende kraft netop er betinget af, hvilket position de kristne får i staten. Tvinges de af samvittighedsgrunde til at isolere sig, vil kristendommen dermed tabe sin indflydelse på folket. (U.S.VIII. p. 66)

Grundtvig erkender, at han og hans ligesindede i lang tid ikke ville slippe muligheden for at være eneherkende i statskirken. (U.S.VIII, p. 96) Indføres sognebåndsløsningen ophæves imidlertid enhver mulighed for gejstlighedens herredømme over lægfolkets tro; idet de blot kan finde derhen, hvor deres samvittighed tilråder dem.

5. Sammenfatning.

I den Danske Stats-Kirke upartisk betragtet, viser Grundtvig, hvorledes sognebåndsløsningen kan blive "løsningen" på det problem, som i 1825 fik ham til at forfatte Kirkens Gienmæle, nemlig, hvorledes to uforenelige religioner skulle placeres i forhold til hinanden i statskirkelig perspektiv. Kirkepolitisk foregår der en kovending over de knap 10 år. I 1825 anerkendte han kun den lovfæstede evangelisk lutherske kristendoms hjemstedsret; men i 1834 ønskede han statskirken så bred som mulig.

Endringen skyldes ikke, at Grundtvig fra 1825 efter sin mageløse opdagelse får et bredere syn på, hvad kristendom er, snarere tvært imod. I stedet får den kirkelige anskuelse til følge, at han ændrer synet på forholdet mellem statskirken og den kristelige kirke, trossamfundet. 1) Fordi den kristelige kirke ikke er identisk med noget jordisk rige, kan den godt stå i forbund med staten, når blot der ikke lægges bånd på de kristnes samvittighed. Staten på sin side har ingen religion, men kan af egen interesse gøre brug af de åndskræfter, de eller den religion i statskirken frigør ved deres virksomhed og igennem deres troende. Ved sognebåndsløsningen sikres begge partiers frihed til den religionsudøvelse, de hver især ønsker. Thaning iagttager, at den bestemmelse af kirken som "et Samfund til at fremme almindelig Religieusitet" Grundtvig i 1825 angreb H.N. Clausen for, overtog han selv siden. 2) Men det er kun synet på kirkeinstitutionen, han overtager. Den kristelige kirke har heller ikke i 1834 det mindste med almenreligiøsitet at gøre.

Sognebåndsløsningen bliver endvidere også "løsningen" på den efter 1831 store interesse for den borgerlige virksomhed. Idet staten vil have størst gavn af den kristelige kirke inden for de statskirkelige rammer, betyder det imidlertid, at den kristne kirkes principielle frihed, til enten at være inden for eller uden for, "begrænses" ved det hensyn, den bør tage til folkelivets genfødsel. Af den grund foreslår Grundtvig senere ikke længere separation mellem den kristelige kirke og statskirken. Kun i yderste nødsfald, hvilket i 1834 vil sige ændring i trosbekendelsen (U.S.VIII, p. 68f), kan de af fædrenetroen nødsages til at udskille sig.

Denne nødvendighed opstod aldrig, og for Grundtvigs personlige vedkommende blev problemet løst i 1839, hvor han overtog embedet ved Vartov.

Da forslaget om sognebåndsløsning første gang blev formuleret var tiderne endnu ikke dertil; men i 1854 blev loven om sognebåndet ophævet. Derimod opnåede Grundtvig aldrig, at hans andet forslag om præstefrihed blev gennemført. Det stødte om end på langt større uforståenhed end sognebåndsløsningen. Dette gælder endnu.

Når man i dag vil bruge Grundtvig, som fortæller for en bred folkekirke, må man besinde sig på hans distinktion mellem den kristelige kirke og statskirken eller folkekirkelig establishment. Fordi man ikke foretager denne distinktion, tages den gamle Grundtvig til indtægt for mange ting, han aldrig har bifaldet. Når der tales om stats/folkekirke, så er der efter Grundtvigs terminologi slet ikke taget stilling til, om det er en kristelig kirke eller ej. Snarere forudsætter Grundtvig, at der under den nationalkirkelige paraply kan befinde sig alt. Så vidt jeg kan skønne, må hans forslag om sognebåndsløsning endvidere medføre en kongregationalistisk menighedsstruktur i den forstand, at ethvert sogn bliver selvstyrende. Sagt lidt fladt, er det eneste åndelige styreorgan trosbekendelsen og Helligånden. En nærmere bestemmelse heraf kræver dog et grundigt studium af Grundtvigs kirkebegreb, som ville være et værdifuldt supplement til nærværende opgave.

I Grundtvigs kirkepolitiske anskuelser er der meget, der kan tages til indtægt for frikirkedannelse iblandt dem, der ikke mener trosenheden i folkekirken er større end i forrige århundrede. I kølvandet på den grundtvigske vækkelse var der også adskillige grundtvigske kredse, der tog skridtet og oprettede frikirker, mens man andre steder dannede valgmenigheder.

For øvrigt er jeg også selv døbt i Sdr. Nørå valgmenighedskirke.

Noter.

Beklageligvis har jeg glemt at begynde nummereringen forfra i afsnit

3.

Noter til afsnit 1.

1) L. Koch, Den danske Kirkes Historie. I årene 1817-1854 (1883), p.

94.

Noter til afsnit 2 og 3.

1) Breve II, p. 43f. 2) Breve II, p. 55. Dateret Nyborg d. 20.11. 1822. 3) L. Koch a.s. p. 30 n. 1. 4) Brev til Ingemann d. 20.5. 1826 og til Wexels d. 28.8. 1826. 5) Rønning III,1 p. 25. 6) Rønning III,1 p. 26f. 7) Glædemark 1, p. 255. 8) Et citat fra brevet til Ingemann d. 7. sept. 1824 belyser det: "og naar midt i Forkyndelsen af mit glade Haab nu klinger Toner, som aande bitter Vemod, da er det kun, fordi jeg føler mig drevet til at udtale, hvad der stumt har pint mig.." Brevvexling, p. 27. 9) Rønning III,1, p. 71. 10) Brevvexling, p. 37. 11) I "Nyaars-Morgen" cf. Rønning III,1, p. 68f. Brevet til Ingemann af 7.9. 1824. Brevvexling, p. 28. Digtet "Danneskjolds-Drape" fra slutningen af 1824 cf. Rønning III,1, p. 72. 12) Glædemark 1, p. 260f. 13) Breve II, p. 23ff. 14) Rønning III,1, p. 98. 15) "Nyeste Skilderie d. 8. og 12.2. 1825. Trykt i U.S.IV. 16) For øvrigt ser vi denne holdning allerede udtrykt i den før omtalte sag i 1821 i et privat brev til sognepræsten i Kerteminde. Breve II, p. 27. 17) Brevvexling, p. 52ff. 18) Brevvexling, p. 57. 19) Den 27.6. Brevvexling p. 55-60. 20) Baagø, p. 82. 21) Baagø, p. 74. 22) Baagø p. 72. Han henviser til optryk i Begtrups, N.F.S. Grundtvigs kirkelige Syn 1825, (1901), p. 148. Jeg citerer fra p. 147. 23) "saa svarer jeg da dem, der sige, det er baade afgudisk og uchristeligt at kalde Jesus Christus Gud med Faderen og at tilbede Ham. I tage mærkelig fejl.." 24) Glædemark har enten ikke kendt eller godkendt subscriptionsteorien cf. C.J. Brandt i Dansk Kirketidende 1877 nr. 45, p. 74, når han påstår K.G. er skrevet i al hast. Glædemark 1, p. 208. 25) Baagø, p. 84. 26) Idem. 27) "At det nu var godt, om enhver, der ikke vilde være geistlig Embeds-Mand, fik Lov at bekiende sig til hvilken i Borger-Samfundet taaelig Tro, han vilde, og lære derefter, det er min fulde Overbevisning". 28) "thi endnu er de saa mange, og Øvrigheden saa gunstig stemt for dem, at den rimeligvis frelser dem ved et Tolerance-Edikt.." Brevvexling, p. 58. 29) Idem, p. 26ff. 30) Glædemark 2, p. 13. 31) Glædemark 2, p. 31f. 32) Glædemark 2, p. 62f. 33) Angående reaktionerne se Rønning III,1, p. 115ff. 34) I Adresseavisen d. 10.9. 1825 cf. Rønning III,1, p. 117f. 35) Rønning III,1, p. 128. 36) Glædemark 1, p. 266. 37) Behøver den danske Kirkeforfatning en omgribende Forandring trykt i Frantz Dahl: Frederik VI og Anders Sandøe Ørsted i 1826 (1926), p. 23. 38) Baagø, p. 89f. 39) Idem. 40) Rønning III,1, p. 128. 41) Glædemark 1, p. 267. 42) Det viser bl.a. Grundtvigs håb om at få Mynster med i Theologisk Maanedsskrift cf. Baagø, p. 78) Ligeledes hans udtalelse i 1825 U.S.V, p. 124. 43) Brevvexling, p. 72-75. 44) Idem, p. 70f. 45) Det er den bedste tolkning af følgende: "For Udfaldet raader Herren, som vist nok ene paa sin trone kan udføre Skilsmisdommen, men fælder den naturligt i sine troende. 46) Ingemanns brev "er det første skikkelige Ord, jeg endnu under Striden har hørt fra ældre Venner og Kyndinger", 47) Glædemark tolker: "og naar selv de, om hvilke man mindst skulle tro det, istemme Fjendens Anathema" om Mynster. Glædemark 1, p. 273. Se også Grundtvigs udtalelse i OR-F.(U.S.V, p. 126f) 48) Glædemark 1, p. 276. 49) Glædemark 1, p. 278 i N.F.S. Grundtvigs poetiske Skrifter V, p. 382f. 50) Rønning III,1, p. 134. 51) L. Koch a.s., p. 78 n. 3. 52) Til det flg. Rønning III,1, p. 139ff. 53) Breve II, p. 110f. 54) Glædemark 1, p. 289. 55) Derfor er Glædemarks konklusion a.s. p. 290 heller ikke korrekt. 56) Glædemark 1, p. 217f n. 3. 57) Breve II, p. 112f. 58) Brev til Ingemann d. 20.5. 1826. Brevvexling, p. 80. 59) Breve II, p. 111f. Ang. dateringen se Glædemark 1, p. 219 n. 1. 60) I et brev 9.5. Breve II, p. 113. 61) Rønning III,1, p. 143; 62) Aftrykt i Glædemark 1, p. 221. 63) Erindringer skrevet i

1832. Trykt i Glædemark 1, p. 233f, cf. n. 2. p. 233. 64) Glædemark 1, p. 224 n. 4. 65) Cf. Glædemark 1, p. 242. 66) Idem p. 304. 67) Breve II, p. 116-118; 125-129; 129f. 68) Brevet til Helland. 69) Det gør Glædemark a.s. p. 247. 70) I 1832 glæder Grundtvig sig specielt over sin frie stilling som prædikant "uden Byrder, fri med Ordet". Busck, p. 147. 70) Rönning III,1, p. 149f. 71) Som vi har set, ønskede Grundtvig ikke personligt at anklage Clausen på symbolforpligtelsen; men mente, det var statens opgave. Hans opgave som teologisk sagkyndig var efter hans opfattelse derfor kun at gøre staten opmærksom på uordenen. 72) Baagø, p. 90. I Juridisk Tidsskrifts augustnummer. 73) Rönning III,1, p. 152. 74) Udkom 2. sept. 75) Dette understreges i Otto Møllers memoirer. Hans far fortalte, at man før Ørstedes skrift mente, Grundtvig ville frikendes; men Ørstedes råd ændrede dommernes holdning. Grundtvig har sikkert været lukket så meget inde i sin egen verden, at han ikke har opfattet den opbakning, der lød fra flere sider. 76) Kendelsen trykt i "Kjendelse og Dom i Sagen Dr. Prof. Theol. H.N. Clausen contra Pastor N.F.S. Grundtvig", Jac. Chr. Lindberg (1826), p. 17. 77) Breve II, p. 125-129. 78) Idem p. 129f. 79) Den passus i Grundlovens § 2, som skulle sikre religionsfrihed, var faldet ud mellem første og andet udkast, så religionsfriheden slet ikke kom med i grundloven. A. Aarflot, Norsk Kirkehistorie II (Oslo 1967), p. 293. 80) Rönning III, 1, p. 159f. 81) Lindberg a.s. p. 52. 82) Stedet afkræfter til dels tesen om Grundtvigs borgerlige omvendelse. Hensynet til statens genfødsel har ikke blot været et apologetisk kneb; men en levende interesse. Thaning, p. 490. 83) Prenter, p. 622. 84) Frantz Dahl a.s. p. 87-90. 85) Dansk oversættelse i A. Rasmussen, Reformations Jubilæet 1817 (1917). 86) "De enkelte Ord maa jo ikke presses". A.s. p. 66. Ørsted tilslutter helt den tolkning a.s. p. 23. 87) På dette punkt er der i realiteten en interessant overensstemmelse mellem Grundtvig og Ørsted. Frantz Dahl a.s. p. 26. 88) Idem p. 46f og 56f. 88) Baagø, p. 105. 89) U.S.V, p. 157. Fortalen dateret marts 1823. 90) Rönning III,2, p. 181. 91) T.M.XII, p. 83. 92) Idem p. 32. 93) T.M.XIII, p. 1-37. Imprimatur d. 24.2. 1828. 94) Idem p. 8f. 95) T.M.XIII, p. 182-212. Imprimatur d. 6.8. 1828. 96) Idem p. 196: "vi veed, hvad der er aabenbar Uchristeligt, som slet ikke kan eller maa taales i Kirken, og hvad der, om det end er Feil, dog lader sig taale.." 97) Idem p. 197f. 98) Thaning, p. 473. 99) Baagø, p. 105. 100) A.s. p. 205. 101) Idem p. 210. 103) Cf. brevet til H.H. Aagaard af 3.6. 1826. Den største smerte, embedsnedlæggelsen har tilføjet ham, er "af Venner, som for Øieblikket ikke forstaae mig, men mene det jo dog godt baade med mig, og med den store sag, De jo dog nok veed, jeg hverken opgiver eller forlader, hvad jeg saa end ellers maatte nødes til at opgive.." Breve II, p. 117. 104) Selv om sagen ikke kom offentligt frem før 1832, som Baagø bemærker p. 128 n. 1, kan Grundtvig jo meget tænkeligt have fået kendskab til det gennem præsteverner. 105) Breve II, p. 159f og 178. 106) Baagø kalder Englandsrejserne "en slags flugt fra de kirkelige stridigheder", p. 132. 107) U.S.V, p. 278-354. Nov. 1830-febr. 1831. 108) Brevvexling, p. 95. 109) Selv om Thaning har ret i, at den nye betegnelse "National-Kirken" er inspireret af Englandsbesøget, er udtrykket først og fremmest saglig bestemt af synet på staten som en ren sekular størelse cf. U.S.V, p. 299. 110) Baagø, p. 142. 111) Se også Søndags-Bog III, (1830), p. 640. Om Grundtvig har Ørsted i tankerne, er ikke let at afgøre; men han imødegår ham i hvert fald i den argumentation imod religionsfrihed, der går ud på, at de fleste ville melde sig ud for at imødegå økonomiske fordele. F. Dahl a.s. p. 12.

Noter til afsnit 4.

1) Brev til Ingemann d. 25.12. 1830. Brevvexling, p. 105-109. Om Lindberg siges der: "men, som SAGERNE STAA, er hans HANDLINGER gode; og enhver naturlig Fejl skal vi være overbærende med, fordi hver har sin, og den fødte KRIGSMAND nødvendig HAARHED MOD FJENDERNE." 2) Brevvexling, p. 117. 3) Idem p. 118-121. 4) Idem p. 124-126. 5) Baagø, p. 157f. 6) Idem p. 158-160. 7) Fr. Nygaard refererer til et brev fra P.C. Petersen

Litteraturliste til emneopgave i kirkehistorie.

Titel: Grundtvigs forhold til statskirken 1825-1834.

Kilder:

Bech, Henr.

Gunni Busck, et Levnedsløb. (Busck)

Kbh. 1878. Pp. 141-148.

8 pp

Christensen, G. og Grundtvig, S. (udg.).

Breve fra og til N.F.S. Grundtvig. II. (Breve II)

Kbh. 1926.

Brev nr.: 241, 253, 263, 295-301, 306-308,
327, 338, 354, 357, 362, 372.

32 pp

Grundtvig, N.F.S.

Den Danske Stats-Kirke upartisk betragtet.

(1834) Holger Begtrup (red): Nik. Fred. Sev.

Grundtvigs Udvalgte Skrifter. IV. (U.S.IV)

Kbh. 1904-1909. Pp. 54-98.

45 pp

Efter-Skrift. (1828)

Theologisk Maanedsskrift. XIII. 1828

Pp. 182-212.

31 pp

Kirkens Gienmæle. (1825)

U.S.IV, pp. 397-429.

33 pp

Om Christendommens Sandhed. (1826-27)

U.S.IV, pp. 561-584; 641-661.

45 pp

Om Daabs-Pagten. (1832)

U.S.V, pp. 366-375.

10 pp

Om den Clausenske Injurie-Sag. (1831)

U.S.V, pp. 356-364.

9 pp

Om gudelige Forsamlinger. (1825)

U.S.IV, pp. 366-376.

11 pp

Om Religions-Frihed. (1827)

U.S.V, pp 46-153.

108 pp

Om Sogne-Baandets Løsning og Hr. Professor

Clausen. Kbh. 1834.

24 pp

Skal den Lutherske Reformation virkelig

fortsættes? (1830) U.S.V, pp. 293-314.

22 pp

Vigtige Spørgsmaal til Danmarks Lovkyndige.

Kbh. 1826.

52 pp

Grundtvig, S. (udg.)

Grundtvig og Ingemann. Brevvexling. Kbh. 1882.

Brev nr.: 12, 16, 19, 20, 25, 26, 28, 34,
38, 42, 43, 44, 45, 47. (Brevvexling)

46 pp

Lindberg, Jac. Chr.

Nordisk Kirke-Tidende. 1836/34-35. (Lindberg)

Sp. 501-511; 519-538.

17 pp

Nygård, Fr.

Dagbogsoptegnelser af Siegfred Ley. (Ley)

Danskeren bd. 7 1892. Pp 44-52.

9 pp

502 pp

Sekundærlitteratur:

Baagø, Kaj.

Magister Jacob Christian Lindberg. (Baagø)

Kbh. 1958. Pp. 82-106; 128-180.

78 pp

Glædemark, H.J.H.

Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark. (Glædemark 1)

Indtil 1874. Kbh. 1948. Pp. 56-75.

20 pp

N.F.S. Grundtvigs Nedlæggelse af Præsteembedet
i 1826. Kirkehistoriske Samlinger 6. rk. 3. bd.

1939-41. Pp. 201-304. (Glædemark 2)

104 pp

Lindhardt, P.G.

Borgerlig indretning - himmelsk gæst. (Lindhardt)

Dansk teologisk Tidsskrift 1949/3. Pp. 129-151.

23 pp

Nygård, Fr.

N.F.S. Grundtvigs Stilling til en Udtrædelse

af Statskirken og Kalkbrænderi-Forsamlingerne.

Nykjöbing Mors 1882. (Nygaard)

90 pp

Prenter, R.

Præstefrihed og bekendelsesbundethed. (Prenter)

Præsteforeningens Blad 1980/35. Pp. 621-627.

7 pp

Rønning, F.

N.F.S. Grundtvig. III del 1-2. Kbh. 1911-12. (Rønning)

1. del: pp. 85-95; 97-181.

2. del: pp. 8-13; 37; 54-69; 147-154.

127 pp

Thaning, Kaj.

Menneske Først - Grundtvigs opgør med sig selv.

II. Kbh. 1963. Pp. 464-513. (Thaning)

50 pp

499 pp

Sider i alt

1001 pp